

2006/1

Til va adabiyot ta'limi

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва
ахборот агентлигида
079-рақам билан рўйхатга
олинган

Тахририят манзили:
700000 Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кўчаси, 41.

136-53-62,
132-07-26.

Факс: 136-58-59
E-mail: til@sarkor.uz

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
**Ўғилой МАВЛОНОВА,
Доно ХЎЖАЕВА**

Саҳифаловчи:
Илҳом ЖУМАНОВ

Матн терувчи:
**Нодира
МИРЗААХМЕДОВА**

Таҳрир хайъати:

Абдузухур АБДУАЗИЗОВ,
Рустам АҲЛИДИНОВ,
Қозокбой ЙЎЛДОШЕВ,
Зухриддин
ИСОМИДДИНОВ,
Низомиддин
МАҲМУДОВ,
Санобар НИШОНОВА,
Матлуба НУРМАТОВА,
Шухрат РИЗАЕВ,
Ёрмат ТОЖИЕВ,
Боқижон ТҲЛИЕВ,
Наима УБАЙДУЛЛАЕВА.

MUNDARIJA

MUAMMOLAR...VAZIFALAR...YECHIMLAR

Олим Тошбоев. Журналист мутахассислиги ҳақида.	3
Малика Рустомова. Бадиий ижодга янгича муносабат.	5

METODIKA

Ozoda Do'stmurodova. Ona tili ta'limining yangi texnologiyasida ta'lim maqsadi.	8
Dildorxon Hoshimova. Ekvivalentsiz leksikani o'rganish muammolari.	12
Nargiza Mirhabibova. «O'simlik otlari» mavzusi bo'yicha darsda interfaol usullarni qo'llash.	15
Mavluda Qudratova. Alisher Navoiy ijodi bo'yicha «Lahzalik aql charhi» o'yini.	17

ABITURIYENTGA YORDAM

Маффуза Усмонова. Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» аса­рида <i>лола</i> морфемали сўзлар.	19
Зулхумор Холманова. «Бобурнома»даги миллий мулозамат кўри­нишларини ифодаловчи <i>юкун</i> лексемаси ҳақида.	21
Зилола Эшонова. «Лисон ут-тайёр» достони таркибидаги муно­жотлар бадиияти.	24
Шавкат Ҳайитов. Бир мактуб сабоқлари.	31
Фурқат Мусурмонкулов, Алижон Асаллаев. Бобур шеър­иятида лаф ва нашр санъати.	38

TILSHUNOSLIK

Муниса Бозорова. Ижобий истак бирликлари таркибида жуфт сўзларнинг қўлланишига доир.	42
Олима Ҳринова. Чорвачилик (қорамолчили­к) атамаларининг парто­нимик муносабатига доир.	45

ADABIYOTSHUNOSLIK

Икромжон Абдуллаев. Олмониялик олим С.Клайнмихелнинг « <i>Аҳмад Пошо ва Алишер Навоий</i> » илмий тадқиқотида адабий таъсир масалалари.	47
Гулчеҳра Имомова. Фалсафий талқин - бадиий синтез самараси.	51

ADABIY TAQVIM

Умарали Норматов. Самимият изҳори.	55
Саидмурод Ҳўжаев. Адиб нияти ва ҳаёт ҳақиқати.	65

MA'NAVIY QADRIYATLARIMIZ

Б.Оқбўтаев. Мутасаввуф шоир.	70
--	----

MUMTOZ ADABIY ASARLAR LUG'ATI

Боқижон Тўхлиев. Қадимги туркий тил луғати.	75
---	----

DAVLAT TILINI O'RGATISH MASALALARI

Гулора Юсупова. Олий таълимда давлат тилини ўқитиш муам­молари. ...	78
--	----

SHET TILINI O'RGATISH MASALALARI

Малик Абдусаматов. Форс тили ўргатишда мақолларнинг аҳамияти.	81
---	----

AMALIY FOYDALANISH UCHUN

Гулжамила Аъзамхўжаева. Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.	84
---	----

MUAMMOLAR... VAZIFALAR... YECHIMLAR...

Журналист мутахассислиги ҳақида

Юртбошимиз Ислом Каримовнинг деярли ҳар бир асар ва маърузасида, кенгаш ва сессияларда сўзлаган нутқларида асосан бир масала - кадрлар салоҳияти ва малакаси, албатта, тилга олинади. Ислохотларни чуқурлаштириш, жамиятни либераллаштириш жараёнида бу омил, яъни кадрлар сиёсати ниҳоятда муҳимдир.

Бугунги кунда ҳамма соҳаларда, жумладан, журналистика соҳасида ҳам малакали кадрлар тайёрлаш муҳим масалалардан биридир.

Кейинги йилларда ахборот воситаларининг аксарият қисми ҳамон ҳаваскорлик даражасида қолиб кетаётганини англаб етганимизча йўқ. Чунки бугун ҳам кўпгина газеталарда, радио-телевидениеда бир пайтлар ишга шунчаки ҳавас орқасидан келиб қолган ходимлар меҳнат қиляпти. Ҳақиқий журналистлар эса кам.¹

Бўлажак журналист ёшлар орасида негадир ёзма нутқнинг бойлиги, тил гўзаллиги, услубий ўзига хосликлар у даражада кўринмаяпти. Таҳририятларга амалиёт ўташ учун борадиган ёшларнинг аксарияти телевидение ва радио каналларини танлайдилар. Бунга сабаб, биринчидан, телевидение ва радионинг оммавийлиги бўлса, иккинчидан, унда ёзув машаққатининг камлигидир.

Очигини айтиш керак, телевидение матбуот нашрларичалик кишида ёзма нутқни ривожлантирмайди. Шу боис ҳозирги ёш журналистлар ёзув маданиятига эътиборсизлик билан қарамоқдалар, ўз устида ишлаш масъулияти сусайиб бормоқда, ваҳоланки, ҳақиқий журналист сўз посбони бўлмоғи даркор.

Айрим журналистларда юзакилик, эътиборсизлик иллати мавжуд. Ижодкордаги юзакилик эса дарров ошкор бўлади, қалқиб чиқади. Ҳолбуки, масала-мавзунинг моҳиятига етиш, теран аңлаш ва асосли хулоса чиқариш уларга малол келмаслиги лозим. Журналист маҳорати даражаси интервьюда савол беришдаёқ маълум бўлади. Журналистларимиз кўпинча муаммосиз ёки мутлақо тушунарсиз, чучмал сўзлар йиғиндисидан иборат саволлар беришади. Зукко, синчков томошабин буни дарҳол пайқайди.

Хориж тажрибасини, барча соҳаларда каби, журналистикага ҳам олиб кириб, бу соҳада жиддий сифат ўзгаришлар қилиш ло-

зим. Масалан, англиз журналистлари “команда” йиғишга катта эътибор беришади. “Команда” дегани - ишчи жамоа ташкил қилиш дегани. “Команда” ташкил қилишда асосий эътибор кадрлар танлашдан бошланади. Ҳозирча *бўш ўрин мавжуд бўлса, ўша жойга дарҳол одам олиш керак*, деган хулосага келинади. Ваҳоланки, бирон-бир бўлимда бўш жой пайдо бўлса, ўша жойга одам олишдан аввал *шу ўрин умуман телевидениега нима беради*, деган масала устида жиддий ўйлаб кўриш керак.²

Кейинги пайтларда журналистларнинг тил маданиятига жуда кўп эътироз билдирилмоқда. “Бугунда радио ва телевидениеда, газета ва журналларда, нашр ишларида, расмий-идоравий иш юритиш тизимида адабий тил меъёрларидан чекиниш, мустақил Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги қонунига итоат этмаслик, уни моддама-модда, изчил равишда амалга оширишда сусткашлик кўрсатиш, адабий тил меъёрларига асосланган ўзбек тилининг асосий имло қоидаларига риоя қилмаслик ҳоллари сезилмоқда”.³

Шундай экан, ушбу нуқсонларни бартараф этиш учун, бизнингча, қуйидагиларни амалга ошириш керак:

Биринчидан, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳамда Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университетининг журналистика факультетлари билан телерадиостудиялари ўртасида ўзаро ижодий алоқаларни мустаҳкамлаш лозим. Иккинчидан, Ўзбекистон телерадиокомпанияси тизимида хизмат қилаётган таниқли журналистлардан иборат комиссия телевидение ва радиога амалиётга келаётган талабаларни ёзма ва оғзаки синовлардан ўтказиши керак. Учинчидан, тажрибали журналистлар ўз фаолиятлари, ҳаётий хулосалари хусусида рисолалар ёзишлари лозим, чунки бўлажак журналистлар учун деярли қўлланмалар йўқ.

Бизнингча, ушбу йўл билангина малакали журналистларни тайёрлаш мумкин. Жамиятнинг кўзгуси журналистлардир. Шу боис уларнинг фаолиятини тубдан яхшилаш, бу соҳада ҳам жаҳон меъёрлари даражасига эришиш давр талабидир.

**Олим Тошбоев,
“Ўзбекистон” телеканали бош директори ўринбосари, филология фанлари номзоди.**

---

1 Ё.Хўжамбердиев. Шаҳзода хиёбонидаги меҳмонхона//Тафаккур, 2002 йил. 4-сон. 45-б.

2 Ўша манба. 44-б.

3 Нусратулло Жумаҳўжа. Адабий тилимиз асосчиси//Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2003 йил 24 октябрь.

Бадий ижодга янгича муносабат

Мустақиллик туфайли қадриятларимиз тикланиб, янгича тафаккур тарзи қарор топмоқда, ҳар соҳада янгиланиш, ижобий сифат ўзгаришлари юз бермоқда. Ўзбек адабиётшунослигида ҳам мустақиллик туфайли бадий ижодга янгича муносабатнинг шаклланаётгани, ижодкорга яратувчи шахс, санъаткор сифатида қаралиб, бадий асарларга бадиият талаблари нуқтаи назаридан баҳо беришга ҳаракат қилинаётгани, ғоявийликни эмас, ижодкорнинг бадий тафаккур тарзини ўрганиш етакчи тамойилга айланаётгани, шубҳасиз, ижобий ҳодисадир.

Истеъдод - бу миллий бойлик. Ижодкорнинг бадий тафаккури Аллоҳ инъом этган мўъжиза - истеъдод нурига йўғрилган бўлса, у қанчадан-қанча миллий бойликларни бунёд этиши мумкин. У неча юзлаб, минглаб бойликларни бунёд этади.¹ Айнан ижодкор бадий тафаккурининг илоҳий ва дунёвий мазмунлари уйғунлигидан юзага келувчи ўзига хос услубда ҳам шу икки жиҳат кўзга ташланади: истеъдод маҳоратни юзага чиқарувчи омил бўлса, услуб ижодкор тафаккурининг бадий тил орқали дунёвий маъно ва мазмун касб этишидир. Ижодкор шахсида ана шу икки жиҳат уйғунлашиб, ўзига хос услубнинг намоён бўлишида асос вазифасини ўтайди. Айни чоғда, ушбу асос воситасида инсон дунёсининг сирли, сеҳрли қатламлари, туйғуларининг шиддати, ҳис-ҳаяжонларининг маъно товланишлари, туғёнларининг зарби ифода қилинади, тасвирланади. Китобхон яна ўша илоҳий мўъжиза - истеъдод қудрати ила ўзга инсонлар руҳиятини ҳис қилади, дунёсига кириб боради, уларни худди ҳаётдагидай жонли инсонлар каби тасаввур этади ва тушунади, ҳамдардига айланади. Бадий образлар қиёфасида ҳар сафар уларнинг янги, сирли, сеҳрли ва бетакрор илоҳий дунёси намоён бўлади. Яратилаётган ҳаётини қаҳрамонларни замон ва истиқлол даври адабиёти талаблари, бадий мезони асосида ҳар тарафлама чуқур ўрганиш ҳамда жанрлар тизимида тадқиқ этиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидандир.

Хусусан, мустақиллик даврида яратилган қиссалар тадқиқ этилганда, ўзбек қиссачилиги алоҳида шахслар оламини, уларнинг ўзига хос туйғуларини акс эттириш борасида қатор ютуқларни қўлга киритганлигига амин бўламиз. Тўғри, ҳар бир инсоннинг ўзи алоҳида шахс ва у ўзигагина хос оламга, интеллектуал - руҳий ҳолатга эга. Ўзбек ёзувчилари ўз руҳиятини тафтиш этиб,

Ўзлигини англашга интиладиган қаҳрамонлари орқали атрофдаги одамларни борича, қандай бўлса шундайлигича, зиддиятли ва мураккаб инсон сифатида қабул қилиши миллий мустақиллик даври ўзбек қиссачилигига хос бўлган муҳим хусусиятлардан биридир. Маълумки, инсонни тушунишга даъват этиш инсонни англаш фалсафасини талаб қилади. Инсонни тасвирлаш орқали эса ана шу ҳаёт фалсафаси яратилади. Зотан, адабий жанр тараққиётининг янги даврида ҳодисаларга ва инсон шахсига ёндашиш тамойилларининг ўзгариб, такомиллашиб бориши табиий ва зарурий жараён ҳисобланади. Аммо, бадий ижоднинг азалий қонунлари барча даврлар учун ўзгармасдир: ёзувчи инсоншунос сифатида иш кўриб, инсон қалби ҳақида айтилмаган ҳақиқатларни бадий кашф этсагина, у яратган асар эстетик қиймат касб этади.

Мустақиллик даврида яратилган қатор қиссаларда мафкуравий тазқийлар остида ичи бошқа-ю, сурати бошқа, кўрқоқ одамга айланиб қолган инсон фожиасини бутун даҳшати билан тасвирлашга эришиш тенденцияси кўзга ташланади. Бундай асарларда одам ва у тушунган ғоя, замона ва унинг йўриғига юриш машаққатлари акс эттирилади.

Сўнги йилларда яратилган қиссаларнинг кўпчилигига тимсолларнинг атай индивидуаллаштирилмаганлиги ва тилнинг аллегорик-киноявийлиги хосдир. Ушбу қиссалардаги умумийлик уларда ёзувчилар алоҳида инсон қиёфасини чизишдан кўра, қиёфасиз ижтимоий қатлам, “мен”сиз одамларни тасвирлаш асносида оммавий қиёфасизлик оқибатларини ёритишда, кўпчиликнинг маънавий таназулини давр фожиаси сифатида акс эттирганликларида кўринади.

Ҳаёт ҳодисалари ва инсон руҳиятини холис кузатиш, тафтиш этиш орқали ёзувчилар ҳозирги даврнинг муҳим жараёнлари моҳиятини ёхуд ўтмиш давр - мустабид тузум ва унинг мафкураси етказган фожиаларни инсонлар онгу тафаккури ҳамда руҳидаги инқирозга, зиддиятга боғлаб ёритмоқдалар. Демак, насримиз ўз тараққиётининг янги даврини бошдан кечирмоқда. Маърифатли жамиятдаги инсон ҳақидаги ҳақиқатни айтиш, замондошимиз қиёфасининг “концептуал инсон”дан фарқли қирраларини тасвирлаш, юксак миллий ва умуминсоний қадриятларни эъзозлашга даъват этиш мустақиллик даври ўзбек қиссаларига хос муҳим эстетик хусусиятдир. “Рухимизнинг ҳеч бир қонун, фармойишларга сиғишмайдиган қувонч, қайғудек турфа бисот-

лари бисёр. Эндиликда эса истеъдодли ижодкорларимиз ана шу изоҳсиз олам ранглари чизишга интилишмоқда. Улар му-родлантираётган манзараларда инсоннинг ҳар лаҳзада минг бир қиёфа касб этадиган безовта ички олами намоён бўляпти”, - дейилганда айна ана шу тамойил ҳақида сўз юритилган.²

Тўғри, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Хайриддин Султонов, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммад, Омон Мухтор каби ўз истеъдодини анъанавий реализм услубида намоён этган адиблар ўзбек насрида талайгина. Айна пайтда, айнан шу ижодкорлар яратган қаҳрамонлар қисмати, шахсияти, руҳияти тасвирию таҳлилида кўплаб рамзий ишоралар, киноя-кесатиклар, баъзан юмор ё сатира унсурларидан фойдаланиш каби хусусиятлар кўзга ташланадики, бу китобхонни ўйга толдиради, манзаралар тасвирига сингдирилган ранг-баранг маънолар мағзини чақишга ундайди.

Хуллас, ўзбек насрининг қиссачилик жанри ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатдан изланиш, янгиланиш жараёнини бошдан кечирмоқда, янги бадиий кашфиётлар яратилишига имкон бермоқда. Эндиги гап ижодкорлар маҳоратида, уларнинг сўз санъатининг сеҳрли қудратини ишга сола билишлари, миллат дарди, ўй-хаёллари, орзу-тилаклари, изтиробу қувончларини, курашчан руҳини, гўзал хислатларини намоён этувчи бадиий бақувват асарлар ярата олишларида.

**Малика РУСТАМОВА,
ТДТУ ўқитувчиси.**

---

1 И. Фофуров // Миллий тикланиш газетаси, 1997, 4-март.

2 А.Улуғов. Дардман дил илтижолари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993 йил. 26 февраль.

METODIKA

Ona tili ta'limining yangi texnologiyasida ta'lim maqsadi

Respublikamizning milliy istiqloqlga erishuvi, boshqa sohalarda bo'lgani kabi, ta'lim jarayonida ham tub islohotlar davrini boshlab berdi. Ta'lim tizimini, shu jumladan, ona tili ta'limi tizimini davlat va jamiyatning o'zgaruvchan ehtiyojlari talablariga muvofiqlashtirish islohotlar ko'lamida boy yo'nalishni tashkil etdi.

Ona tili ta'limining bosh maqsadi belgilandi va ushbu maqsaddan kelib chiqib, ona tili ta'limining mazmunini yangilash ishlari olib borildi. Yangilangan ta'lim mazmuni o'zbek tilini o'qitish tizimining yangi vazifalarini belgilab berdi. Bu vazifalarning asosiysi – maktabni bitirib chiqqan yoshlar ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotning rang-barang jabhalarida muloqot va munosabatning barcha turlarida o'zbek tilidan samarali foydalana olish imkoniyatiga ega bo'lishlariga erishish.

Ta'limning yangi texnologiyasi samarasi o'qitish maqsadlari o'quvchilar harakatida ifodalanadigan va aniq ko'rinadigan, o'lchanadigan natijalar bilan belgilanadi. Shunga ko'ra, ona tili ta'limi maqsadini belgilashda o'quvchilarda mustaqil ijodiy fikrlash orqali ularning nutqiy malakasini oshirishga bosh omil sifatida qaraladi. Ona tili ta'limining bosh maqsadi yoshlarni ijodiy fikrlash, o'z fikrini erkin va ta'sirli qilib yozma hamda og'zaki shaklda ifodalash, o'zbek tili qonun-qoidalarini ongli o'zlashtirishga o'rgatish, shuningdek, ularning fikr doirasini kengaytirish, shu bilan birga, Vatanimizga, milliy an'analarimizga, boy ma'naviyatimizga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalashdan iboratdir.

Ona tili ta'limi usuli, mazmuni, vositalari, o'quv materiallari va topshiriqlar tizimi ham, darslik va dasturlar yangi avlodi mazmun-mundariyasi ham bevosita ta'lim maqsadi bilan uyg'unlashtiriladi.

Ona tili ta'limining yangi pedagogik texnologiyasi aniq maqsadlarga erishishga yo'naltirilgani bilan ta'limning shu paytgacha amalda bo'lgan ko'rinishlaridan farq qiladi.

Bu texnologiyaning amaliy qiymati qo'yilgan maqsadga erishish vaqtini qisqartirish darajasi bilan o'lchanadi.

Shu fikrlardan kelib chiqqan holda, ona tili ta'limi maqsadi pedagogik texnologiyaning umumiy tuzilishiga mutanosib holda quyidagi omillarga bog'liq degan xulosaga kelish mumkin:

- ona tili ta'limiga qo'yilgan umumiy maqsad - ijodiy tafakkur sohibini tarbiyalash;

- umumiy maqsad o'quvchilarda ijodiy fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki, yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish;

- ona tili ta'limining bosh maqsadini har bir dars mavzusi mohiyatidan kelib chiqqan holda oydinlashtirish, ya'ni o'quvchi tilshunoslikning muayyan bir bo'limiga oid til hodisasining mohiyatini anglab yetishi, bu hodisalarni o'z nutqida og'zaki va yozma tarzda voqelantirishi, mazkur hodisalardan nutq jarayonida to'g'ri, o'rinni foydalana olishi orqali nutq malakasini shakllantirish va rivojlantirish;

- o'qitishda ongli verbal, kognitiv, pragmatik ta'lim usulidan keng foydalanish;¹

- oydinlashtirilgan maqsaddan kutilgan natijani baholash (MSNIlar qamrovidagi og'zaki va yozma matnlar tuzish, bayon, insho, test sinovlari natijalarining monitoringini yuritish).²

Demak, ona tili ta'limining yangi texnologiyasi ta'lim maqsadini belgilashdan to shu maqsadga erishganlik natijasi darajasini baholashgacha bo'lgan murakkab jarayonni o'z ichiga olar ekan, bunda maqsadlar etalon darajasidagi andozaga erishish vositasidir. Joriy nazorat baholashi esa o'quv jarayonini shakllantiruvchi, maqsad bilan uning natijasi o'rtasidagi aloqa vazifasini o'tovchi omil sanaladi.

Pedagogik texnologiyaga oid adabiyotlarda ko'rsatilishicha, ayrim xorijiy davlatlarda o'quvchi va o'qituvchi uchun maqsadlarni alohida-alohida belgilash odat tusiga kirgan³. Bunda maqsadlar o'qituvchining faoliyati orqali qo'yiladi (o'rgatish, tushuntirish, ko'rsatish, aytib berish va h.k.), o'quvchining harakatlarida ifodalanadigan natijalar esa *ta'lim vazifalari* deyiladi. Bu vazifalarni o'lchash, aniqlash, o'qitishni qayta takrorlash imkoniga ega bo'lish uchun har bir maqsadga erishish mezonini bilish kerak, ya'ni ta'lim maqsadi shunday qo'yilishi kerakki, unga erishilganlik haqida aniq xulosa chiqarish mumkin bo'lsin.

Pedagogik texnologiya o'qitishni o'quvchilar harakati orqali amalga oshirishni ko'zda tutar ekan, ona tili ta'limi maqsadi ham o'quvchini dars subyektini darajasiga ko'tarishdan iborat.

Ona tili ta'limi texnologiyasida o'quvchining ta'lim jarayonining faol ishtirokchisi ekanligini uning har bir dars qurilmasida quyidagi faoliyat turlariga jalb etilishi bilan izohlash mumkin:

- til hodisalarini kuzatish;

- izlanish, hodisalar sirasini davom ettirish;

- ayri-ayri hodisalarni sharhlash;

- hodisalarni qiyoslash;
- hodisalar o'rtasidagi o'xshashliklarni aniqlash;
- hodisalar orasida farqlarni aniqlash;
- o'xshashlik, farqlar asosida hodisalarni tasniflash;
- hodisalar sirasi haqida umumlashma hosil qilish;⁴
- hodisalarning yondosh hodisalar bilan aloqadorligini aniqlash;
- hodisalarni amaliy qo'llash.

Ushbu o'n xil mustaqil faoliyat turlarining bajarilishi ona tili ta'limi maqsadining odatdagi bir dars jarayonida voqelanishi bilan izohlanadi. Ona tili ta'limi maqsadining bu tarzidagi voqelanish tarzini pedagogik texnologiyada keng ommalashgan maqsadlar tasnifining B.Blum taksonomiyasi bilan solishtirganda ma'lum mutanosiblik ko'zga tashlanadi. B.Blum tasnifi bo'yicha ta'lim maqsadining ifodalanishi pedagogika tarixida allaqachon o'z isbotini topgan⁵. Ayni kunda esa ona tili ta'limi yangi pedagogik texnologiyada o'ziga xos tomonlari va xususiyatlari bilan o'z aksini topayotgan maqsadlarning ifodalanish tahlili shuni ko'rsatadiki, ona tili ta'limida maqsadning qo'yilishidan boshlab, har bir dars qurilmasining etaloni sifatida unga erishuv jarayoni o'quvchini mustaqil bilim olishga, izlanishga majbur qiladi.

Ona tili ta'limi yangi texnologiyasida bu eng muhim omil bo'lganligi sababli, pedagogik texnologiyalar tarixida muhim muammo bo'lgan har bir mavzu kesimida aniq maqsadlarning qo'yilishi masalasiga ham nisbatan oydinlik kiritadi. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, aniq maqsadlarni ishlab chiqish juda murakkab masaladir. Buning uchun bunda bir guruh o'qituvchilar va uslubchilarning o'zaro hamkorlikdagi faoliyati talab etiladi. Mana shu e'tirofdan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, o'quvchining har bir dars qurilmasidagi o'n bosqichli faoliyati ona tili ta'limi umumiy maqsadining mavzular, sinflar kesimida yanada aniqlashuvi va oydinlashuvida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Ona tili maqsadi ifodalanishining B.Blum taksonimiyasi (tasnifi) bilan muqoyasalangan jadvali

t/r	B.Blum tasnifi bo'yicha ta'lim maqsadlarining ifodalanishi		Ona tili ta'limi maqsadining ifodalanishi	Har ikki tasnif o'rtasidagi mutanosiblik
1.	<i>Bilim</i> – o'rganilgan materialni esda qoldirish va eslab aytib berish, ma'lumotlarni eslash.	1	<i>Kuzatish</i> – darslik (o'qituvchi topshirig'i) asosida ona tili hodisalaridan berilgan (ko'rsatilgan) namunalarni kuzatish.	Xotiraga asoslanish.

1.		2	<i>Izlanish</i> , o'ylash, xotirada tiklash, so'rash, lug'at, qomus, ma'lumot manbalaridan foydalanish asosida hodisalar sirasini sharhlash.	Berilgan material haqida subyektiv tushuncha, tasavvur hosil qilinadi.
2.	<i>Tushunish</i> - o'rganilgan o'quv materialini bir shakldan ikkinchi shaklga aylantirish, hodisaning davomini aytish.	3	<i>Alohidaliklarni sharhlash</i> – berilgan va o'zi davom ettirgan siradagi har bir hodisani alohida-alohida sharhlash.	
3.	<i>Analiz</i> - butunni qismlarga ajrata olish, qismlarning bosqichlari va o'zaro munosabatlarini belgilay olish, butunni tuzish prinsiplarini anglash.	4	<i>Qiyoslash</i> - siradagi hodisalarni o'zaro qiyoslash. <i>Umumiylikni aniqlash</i> - siradagi hodisalarning o'xshash, umumiy tomonlarini aniqlash.	
4.	<i>Sintez</i> - yangi qurilma yasash uchun shu qismlardan butunni hosil qilishi, ta'lim natijalari o'qituvchidan ijodiy faoliyatni, yangi sxema va qurilma yaratishni nazarda tutadi.	5	<i>Farqlarni topish</i> -siradagi hodisalarning birbiridan farqli tomonlarini aniqlash. <i>Tasnif etish</i> - siradagi hodisalarni o'xshashligi va farqlari asosida guruh hamda guruchalarga ajratish.	Tahlil, tasnif talab etiladi.
	<i>Baholash</i> - ta'lim maqsadiga binoan materiallarni baholash, mezonlar asosida xulosa chiqarish.	6	<i>Hukm chiqarish</i> – hodisalar sirasi haqida umumlashma hukm chiqarish. <i>Aloqadorlikni aniqlash</i> - o'rganilgan hodisalarning yondoshlari bilan munosabatlari (o'xshashlik, yaqinlik, farqlari)ni aniqlash.	O'rganilayotgan materiallar bo'yicha hukm, xulosa chiqariladi, baho beriladi.
	<i>Qo'llash</i> - egallangan tushuncha, bilimlarni amalda qo'llash.	7	<i>Qo'llash</i> - hodisalarni mustaqil ravishda yozma va og'zaki shakllarda sharhlab, ijodiy matn tuzish.	Amaliyotga tatbiq etiladi.

Ozoda DO'STMURODOVA,
Qashqadaryo viloyati xalq ta'limi pedagog xodimlarni qayta
tayyorlash va malakasini oshirish instituti prorektori.

1 A.Jabborov, G.Ne'matova. Ona tili ta'limida kognetivpsixologiya, verbal ta'lim va ijodkor shaxs tarbiyasi// Til va adabiyot ta'limi, 2001. 6-son.

2 Ona tilidan o'qituvchi kitobi (5-sinf). T., 2005, 10-b.

3 J.Yo'ldoshev. Xorijda ta'lim. T.: Sharq, 1995. 6-b.

4. Ona tilidan yangi tahrirdagi Davlat ta'lim standarti, o'quv dasturi va mavzui rejalashtirish. T., 2004, 12-b.

5 T.H.Брусенцова. Теория осмысленного вербального обучения// Советская педагогика. М.: Педагогика, 1988. № 2. С.122-127.

Ekvivalentsiz leksikani o'rganish muammolari

Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tilining ekvivalentsiz leksikasini (EL) kiritish muayyan izchillikda olib boriladi va u o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

Metodik adabiyotda *leksikani kiritish atamasi leksikaning prezentatsiyasi (taqdimoti) va yangi leksik material bilan tanishuv so'zlari kiritish* so'zining sinonimi sifatida qo'llaniladi.

Kiritish ELning shakllari va boshqa so'zlar bilan birikmada kelib qo'llanilishini o'rganishdan iboratdir.

Y.M.Vereshagin va V.G.Kostomarov *ekvivalentsiz* deb shunday so'zlarni ko'zda tutadiki, ularni hech qanday chet tillardagi leksik tushunchalar bilan qiyoslash mumkin emas. Ekvivalentsiz so'zlar muayyan mamlakatga, muayyan madaniyatga tegishli tushunchalarni ifodalaydi va boshqa madaniyat hamda boshqa tillarda mavjud bo'lmaydi¹.

Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o'quvchilari o'zbek tili bo'yicha mashg'ulotlarda o'zbek adiblari ijodini o'rganish jarayonida ekvivalentsiz so'zlarga duch kelishadiki, ular badiiy asarning g'oyaviy-badiiy mohiyatini ochib berishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, *minora, navro'z, go'ja, supa, sumalak, hashar, tabib, masjid, madrasa, dutor, lapar, do'ppi, gulqand* kabi so'zlar shular jumlasidandir.

EL shakli ostida uning talaffuzi va yozilishi, shuningdek, grammatik va tuzilish xususiyatlari tushuniladi. O'zbek tilidagi yangi ekvivalentsiz so'zlar ustida alohida ko'rinishda ham, vaziyat va kontekstda ham ishlar olib boriladi. Shuni qayd etish kerakki, ELning kontekstual ahamiyati doimo ham uning asosiy denotativ ahamiyati bo'lavermaydi. Ma'lumki, o'zbek tilidagi EL maktab dasturida kam ishlatiladigan so'zlar sirasiga kiradi.

Yetakchi metodistlar shuni qayd etishadiki, "kam ishlatiladigan so'zlarga oid leksikani tushuntirishda quyidagi xususiyatlar asos bo'ladi: 1) so'zlarni tushuntirish ularning til shakllari va tushunchalaridan kelib chiqishi lozim; 2) har bir yangi so'z yoki so'z birikmasi uchun leksik minimumda qayd etilgan turli ma'nolar beriladi; 3) bunday leksikani o'zlashtirish uchun matnda uning informativ tuzilishi belgilari, omonimlardan farqlanishi, ehtimoldagi kontekstual xususiyatlari

tushuntiriladi; 4) yangi leksika bilan ham yozma matn, ham ogʻzaki nutq orqali tanishtirish lozim; 5) leksika bilan tanishish soʻzlarni tinglash va ularni yozma matndan ajratib olishdan boshlanadi².

Oʻqituvchi yangi EL taqdimotiga quyidagicha tayyorgarlik ishlarini olib borishi lozim: 1) qiyinchiliklarni aniqlash maqsadida yangi ELni tahlil qilish; 2) yangi EL meʼyori va uning taqdimoti shaklini aniqlash; 3) ELni tushuntirish usullarini belgilash; 4) ELning har biri uchun sharh tayyorlash va koʻrgazmali material tanlash; 5) dastlabki mashqlar uchun topshiriqlarning tur va koʻrinishlarini hamda ularning bajarilishi izchilligini belgilash.

EL mohiyatini ochib berish (tushuntirish) tarjima va tarjimasiz metodlarda amalga oshiriladi.

Tushuntirishning tarjima metodida sharhlash ona tilida amalga oshiriladi.

Tushuntirishning tarjimasiz metodiga quyidagilar kiradi: 1) predmetlar, xatti-harakatlar, suratlar, rasmlar, diapozitiv va hokazolarni namoyish etish EL bilan tanishtirish uchun turli-tuman vositalar material boʻlib xizmat qiladi; 2) oʻzbek tilidagi EL maʼnolarini ochib berish; bunda oʻquvchilarga maʼlum boʻlgan soʻzlar orqali izoh beriladi.

Shuni qayd etish lozimki, izoh, yaʼni tushuntirishni bir tilda olib borishdagi semantizatsiya usuli oʻzbek tiliga oʻrgatishning tezlashgan bosqichida oʻquvchining ona tilida soʻz ekvivalentiga ega boʻlmagan holatda qoʻllaniladi. Ammo semantizatsiyaning eng maqbul usuli - oʻquvchilarning ona tilida izoh berishi.

Masalan:

xontaxta - низенький деревянный четырёхгранный столик;

Navroʻz - национальный праздник, посвящённый
приходу весны;

goʻja - жидкая пицца, суп из толчёный кукурузы, пшеницы;

supa - глиняное возвышение на котором сидят и лежат,
устраиваемое во дворе или саду.

Koʻrgazmali vositalar oʻquvchilarni ular uchun yangi boʻlgan predmet yoki hodisalar bilan tanishtirish, adabiy obrazlarni qabul qilish uchun yetishmayotgan jihatlarni toʻldirishga samarali yordam beradi. Shu oʻrinda muzeylarga borib, oʻzbeklar turmushi, madaniyati, sanʼatiga xos eksponatlarni koʻrib, oʻrganib, ulardan foydalanish mumkin.

Koʻrgazmalilik vositalari oʻquvchilarga ELni oʻzlashtirishni nafaqat yengillashtiradi, balki oʻzlashtirishga ragʻbatlantiradi, kuzatish, tasavvur etish koʻnikmalarini rivojlantiradi.

Taʼlim rus tilida olib boriladigan maktablardagi oʻzbek tili darslarida ELni tilga oid mamlakatshunoslik boʻyicha sharhlash ham oʻziga xos ahamiyat kasb etadi. Bu, bir qator milliy xususiyatlar - tarixiy, etnografik va boshqalar haqida taʼlim rus tilida olib boriladigan maktablarda

yuzaga keluvchi leksik-semantik qiyinchiliklarni bartaraf etuvchi va yuqorida aytilgan tasavvurlarni ta'minlovchi asosiy metodik usulki, ushbu badiiy asarni tushuntirish mumkin emas. Ushbu masalaning mohiyati va o'ziga xosligini umumiy belgilash uchun *har tomonlama bosqichma-bosqich sharhlash* atamasi qabul qilingan³. Bu atama mamlakatshunoslik bo'yicha tadqiqotlarda "har tomonlama bosqichma-bosqich sharhlash - mavzu jihatidan shartlashilgan so'zlarni jamlangan holda sharhlash"⁴ sifatida anglashiladi. O'zbek adabiyotidagi asarlarni o'rganishda etnik madaniyatshunoslik xususiyatidagi qiyinchiliklarni bartaraf etish xalq hayoti va madaniyatidagi muayyan hodisalar, tarixiy rivojlanishidagi o'ziga xosliklar milliy turmush tarzi bilan tanishish imkoniyatini beradi.

V.S.Smelkovaning kompleks mamlakatshunoslik sharhida to'rt bosqich: 1) dastlabki; 2) kirish; 3) matn ustida ishlash jarayoni; 4) o'quvchilarni mustaqil sharhlashga o'rgatish bor.

Bundan tashqari, EL ustida ishlashda multimediyadan foydalanish usuli ham o'qish jarayonini tezlashtiradi.

Multimedia talab etilayotgan maqsadga erishish sharoitini yaratadi, ya'ni o'zbek yozuvchi va shoirlarining asarlarini o'rganishda ekvivalentsiz leksikani faollashtirishga yordam beradi. Elektron multimedial o'quv qo'llanmasini yaratish borasidagi amaliy ishlar natijasi shuni ko'rsatdiki, ko'rish - eshitishdagi obrazlarning yorqinligi va ifodaliligi, tomosha qilishdagi ta'sirchanlik axborotning boshqa vositalari oldida katta afzalliklarga ega, chunki zarur ma'lumotlar o'quvchilarning hissiy va aqliy qabul qilishlariga bog'liq holda olinadi.

Shunday qilib, multimediyaning axborot-didaktik imkoniyatlari uni nafaqat axborot manbaiga, balki bilish quroliga ham aylantiradi.

Dinamizm, tovush, harakat va tasvir elektron multimedia o'quv qo'llanmasidan foydalanilgan metodik usullar xilma-xilligini oshiradi va o'qituvchiga pedagogik jarayonni boshqarishga yaqindan yordam beradi.

**Dildorxon HOSHIMOVA,
Toshkent Davlat yuridik instituti dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi.**

1 E.M.Верещагин, В.Г.Костомаров. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М.: Русский язык, 1983. С. 71.

2 Н.И.Гез, М.В.Лаховицкий. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М.: Высшая школа, 1982. С. 208.

3 В.С.Смелкова. Лингвострановедческий комментарий при изучении произведений художественной литературы. Китоьда: "Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного". М.: Русский язык, 1980. С. 87.

4 E.M.Верещагин, В.Г.Костомаров. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М.: Русский язык, 1983. С. 92.

Nargiza Mirhabibova Toshkent shahar Hamza tumanidagi 155-maktabda yoshlarga ona tilidan saboq beradi. Uning bu sohadagi ko'p yillik samarali mehnati vatanimiz tomonidan munosib taqdirlanib, u "Shuhrat" medali bilan mukofotlandi. Nargiza o'quvchilarini bilim ummonidan ko'proq bahra oldirish uchun tinmay izlanadi, o'qiydi, o'rganadi, ijod qiladi. Yangi-yangi usullarni dars jarayonida qo'llab, uning natijasini kuzatadi. Quyida Nargiza Mirhabibovanning 6-sinfda "O'simlik otlari" mavzusini mustahkamlash darsidan lavha beramiz. Ushbu lavha dasturda mazkur mavzuga ajratilgan 3 soatning 2-soatida qo'llangan interfaol usul va o'yinlardan iborat.

Tahririyat

“O‘simlik otlari” mavzusi bo‘yicha darsda interfaol usullarni qo‘llash

“Insert” usulidagi topshiriq

O'qituvchi quyidagi matnni guruhlariga tarqatdi:

O'simliklar

O'simliklar - hayot manbai. Tirik mavjudot hayotini o'simliklar olamisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Yashil o'simliklar bargi bilan turli changlarni tutib qoladi. 100 tup yosh terak bir yil davomida 75 kg changni ushlab qoladi. Chinor, zarang, lola va olma barglari eng sifatli "changyutkich"dir. Shuning uchun o'simliklarni "salomatlik posbonlari" deyishadi. O'simliklar odam uchun havo, oziq-ovqat, kiyim-kechak, dori-darmon, qurilish material, uy-ro'zg'or buyumlari, matolarga rang beruvchi bo'yoqlar, efir moylari, spirt, shuningdek, xalq xo'jaligining turli sohalari uchun xom ashyo manbai hisoblanadi.

O'zbekistonning "Qizil kitobi" 1984 yilda chop etilgan. Unga respublikamizdagi kamyob va yo'qolib ketishi xavfi bor 163 turdagi o'simliklar nomi kiritilgan. Kitobning qayta nashri 301 tur o'simlikni o'z ichiga olgan. 1983 yilda Respublikamizda "Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi" tashkil etildi.

O'quvchilar matnni o'qib chiqdilar va har bir gap yoniga quyidagicha belgilar qo'ydilar:

Bilardim +
Bildim V
Tushunmadim ?

O'qituvchi matnni yig'ib olib ko'rib chiqqach, xulosa chiqardi va "tushunmadim" belgisi qo'yilgan satrlarni izohlab berdi.

"Sinkveyn" usulidagi topshiriq

O'quvchilar uch guruhga ajratilib, har bir guruhga bittadan so'z berildi.

O'quvchilar bu so'zni mavzu sifatida olib, unga sifat va fe'llar qo'shib, so'z birikmalari hamda gap tuzdilar. Masalan:

1-guruh

Daraxt: o'rik

Mavzu: O'rik

Sifat: sershox, katta

Fe'l: gullaydi, meva beradi

Gap: O'rik daraxti chiroyli gullaydi.

2-guruh

Gul: atirgul

Mavzu: Atirgul

Sifat: qizil, xushbo'y

Fe'l: ochiladi, zavq bag'ishlaydi

Gap: Atirguldanda xushbo'y ichimlik tayyorlanadi.

3-guruh

Giyoh: isiriq

Mavzu: Isiriq

at: foydali, shifobaxsh

Fe'l: davolaydi, urug'laydi

Gap: Isiriq ko'pgina kasalliklarga davodir.

Topshiriqlarni tez va bexato bajargan guruh rag'batlantirildi.

"Uchburchak" o'yini

Har bir guruh sardori o'qituvchi tomonidan tayyorlangan uchburchaklardan bittasini tanladi. Shaklning 3 tomoniga topshiriqlar yozilgan va birorta o'simlik rasmi yopishtirilgan edi.

Masalan:

1-tomon. U haqda she'r yoki qo'shiq aytib bering.

2-tomon. Uni ta'riflang, matn tuzing.

3-tomon. Uyadosh so'zlar toping.

She'r va matnlar markerlar yordamida qog'ozga yozilib, taqdimoti o'tkazildi, ya'ni himoya qilindi.

Masalan, 1-guruh a'zolari quyidagicha she'r yozib, matn tuzdilar:

Atirgul

1. *Gul jannatdan hadya bir ne'mat erur,*

Guldin kishilar yuziga yog'ilur nur.

*Bardoshsizlar qo'rqadilar xoridan,
O'rgilayin shunday gulning boridan.
Etaklari nurga to'lgan atirgul,
Yaproqlari durga to'lgan atirgul.*

2. Gullar inson hayotida alohida o'rin tutadi. Dunyoni go'zal qilib, qalblarga zavq bag'ishlaydi. Xushbo'y, chiroyli va rang-barang gullarni kim sevmaydi, deysiz. Atirgul - gullar malikasi. Uning husni, xushbo'y hidi hammaga yoqadi. Bu gulning oq, qizil, sariq, pushti ranglilari bo'ladi. Odamlar yaxshi kunlarda: to'y-tantanalarda, tug'ilgan kun va bayramlarda bir-birlariga atirgul dastalarini sovg'a qiladilar.

Uyadosh so'zlar: *atirgul, chinnigul, nastarin, gultojixo'roz....*

Topshiriqlarni tez va soz bajargan guruh a'zolari rag'batlantirildi.

**Nargiza MIRHABIBOVA,
Toshkent shahar Hamza tumanidagi 155-maktab o'qituvchisi.**

Alisher Navoiy ijodi bo'yicha "Lahzalik aql charxi" o'yini

Ma'lumki, o'yin o'quvchilarni faollashtiruvchi, ularni ijodkorlik va hozirjavoblikka o'rgatuvchi usullardan biridir. Bu usuldan nafaqat ona tili, balki adabiyot darslarida ham har bir yozuvchi va shoir ijodi bo'yicha yakunlovchi darsda samarali foydalanish mumkin.

Buning uchun sinfdagi o'quvchilar soniga qarab 3-4 guruhga bo'linadi va har bir guruh nomlanadi. Savollarni o'qituvchi Rossiya televideniyesining "Kim millioner bo'lishni xohlaydi?" o'yinidagiga o'xshab tez sur'atda beradi. Eng ko'p to'g'ri javob bergan guruh g'olib hisoblanadi.

Navoiy ijodi bo'yicha 6-sinf o'quvchilariga mo'ljallangan "Lahzalik aql charxi" o'yini savollari, masalan, quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Alisher Navoiy tavallud topgan yil. (1441 yil)
2. A.Navoiy tug'ilgan shahar. (Hirot)
3. A.Navoiy otasining ismi. (G'iyosiddin)
4. Yosh Alisherni hayajonga solgan asar. (Mantiq ut-tayr)
5. Navoiyning do'sti. (Husayn Boyqaro)
6. Navoiyga homiylik qilgan hukmdor. (Abulqosim Bobur)
7. Navoiyni Samarqandga quvg'in qilgan hukmdor. (Abusaid Mirzo)
8. Nizomiddin Mir Alisherning taxalluslari. (Navoiy, Foniy)
9. Foniy so'zining ma'nosi. (O'tib ketuvchi, vaqtincha)
10. Navoiyning ilk devoni qayerda tuzilgan? (Samarqandda)

11. Navoiy jannatga qiyoslagan shahar. (Samarqand)
12. Navoiyning birinchi devoni. ("Badoe' ul-bidoya")
13. Ikkinchi devon. ("Navodir un-nihoya")
14. Umri davomida yozgan she'rlari kiritilgan devon. ("Xazoyin ul-maoniy", "Chor devon").
15. Bu devonning qismlari.
  - a) 7-8-20 yosh. Bahor. ("G'aroyib us-sig'ar" - Bolalik g'aroyibotlar");
  - b) 20-35 yosh. Yoz. ("Navodur ush-shabob" - Yigitlik nodirliklari);
  - v) 35-45 yosh. Kuz. ("Badoe' ul-vasat" - O'rta yosh go'zalliklari);
  - g) 45-60 yosh. Qish. ("Favoid ul-kibar" - Keksalik foydalari).
16. Besh dostonni o'z ichiga olgan asar. (Xamsa)
17. Mehnatnoma nomi bilan atalgan doston. ("Farhod va Shirin").
18. Majnunlik haqiqiy ismi. (Qays)
19. Navoiy dostonidagi komil inson timsoli. (Farhod)
20. A.Navoiy saxiylik haqida yozgan hikoyati. ("Hotam Toy")
21. A.Navoiyning halollik haqidagi hikoyati. ("No'shiravoni Odil").
22. A.Navoiyning insof, adolat haqidagi hikoyati. ("Shoh G'oziy")
23. A.Navoiy bilimdonlik va johillikni nimalarga qiyoslaydi? (Alisher Navoiy bilimli odamlarni oyga, johil odamlarni ko'rshapalakka qiyoslaydi)
24. Toshkent milliy bog'idagi Alisher Navoiy haykali kimlar tomonidan yaratilgan? (Samarqandlik haykaltaroshlar Aynulla Aliyev, Nodar Bandzeladze hamda Vasiliy Degtyarevlar)
25. Haykal peshtoqiga qanday bayt bitilgan? (*Olam ahli, bilingizkim, ish emas dushmanlig', yor o'ling bir-biringizganim erur yorlig' ish*)
26. Quyida berilgan baytlarning ikkinchi misrasini toping.
  - a) *Nafing agar xalqqa beshakdurur*
(*Bilki bu naf o'zingga ko'prakdurur*)
  - b) *Erursan sen shoh - agar ogohsen-sen*
(*Agar ogohsen-sen - shohsen-sen*)
  - v) *O'z vujudingga tafakkur aylagil*
(*Har ne istarsen - o'zingdin istagin*)
  - g) *Bilmaganni so'rab o'rgangan olim*
(*Orlanib so'ramagan o'ziga zolim*).

Mavluda QUDRATOVA,
Toshkent shahar Yunusobod tumanidagi
258-maktab o'qituvchisi.

АБИТУРИЕНТГА YORDAM

Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” аса­рида *лола морфемали сўзлар*

Алишер Навоий буюк олим, мутафаккир, беназир шоирдир. Бу буюклик даврлар оша сақланиб қолгай. Чунки адиб яратган ул­кан меросдаги илмий, маърифий ҳақиқатлар ва бадий кашфи­ётлар кейинги авлод учун ҳам қимматли бўлиб қолаверади.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Аввало, Али­шер Навоий халқимизнинг онг ва тафаккури, бадий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намо­яндаси, миллатимизнинг гурури, шаъну шарафини дунёга таран­нум қилган ўлмас сўз санъатко­ридир”¹.

Алишер Навоийнинг ўзбек тилида ёзилган 2600 та ғазали машхур “Хазойин ул-маоний”² нинг “Фаройиб ус-сиғар”, “Наво­дир уш-шабоб”, “Бадойиъ ул-васат” ва “Фавойид ул-кибар” каби девонларида жамланган. Бу ғазаллар ўн етти жанрдаги назмиёт дурдоналари бўлиб, уларда қўлланган сўзлар кўп ҳолатларда қўшма сўзлар шаклида намоён бўлган.

Шоир ғазалларида учрайдиган, айниқса, ўсимликларга оид сўзларнинг кўпчилиги ясама сўзлар, яъни қўшма отлардир. Маъ­лумки, қўшма отларнинг яса­лишида кўплаб сўз бирик­малари манба бўлади ва улар турли лингвистик воситалар билан қўшма от белгиларини олади.

Навоий ғазалларида қўлланган ўсимликларга оид сўзларнинг энг фаолларидан бири *лола* туб сўзи асосидаги ясама сўзлардир.

Шарқ шоирлари ижодида фаол қўлланган бу гул “асосан дашту тоғларда ўсадиган қизил рангли, баҳор ойи бошларида очилув­чи, барглари ўртасида қора доғи бор”³, деб таърифланган.

Ушбу лексемадан Алишер Навоий ўз шеъриятида икки хил семани ифодалашда фойдаланган:

1. *Лола*, гул:

*Қон ёшим селики, тутмиш дашт бирла тоғни,
Арғувону лоладин ўзга не буткай ул судин.*

(“Бадойиъ ул-васат”, 461-б.)

2. Қон:

*Чекти паргола бағридин лола,
Дедиким, эй бағирға паргола.*

(“Сабъайи сайёр”, 82-б.)

Алишер Навоий асарлари матнларида *лола* морфемасига ёрдамчи морфемалар қўшилишидан ясалган ясама лексемалар мавжуд. Масалан: *лолабор, лоловор, лолагун, лолозор, лоларух, лоларухсор, лолакор, лолафом*. Бу ясама сўзлар форс-тожик тили сўз яшаш усулларида ясалган.

Форс-тожикча кўп маъноли *лола* туб сўзи ёзма ёдгорликларда йигирматача ясама сўзга асос бўлган⁴.

Қуйида бунга Навоий ижодидан мисоллар келтирамиз:

а) *лолабор* - лола ёғдирувчи, гуллар сочувчи.

*Соқий, кетур суроҳий ила лолагун қадаҳ,
Хосса, бу дамки, субҳ ели лолабордур.*

(“Наводир уш-шабоб”, 188-б.)

Байтда *иштиқоқ* поэтик лафзий санъати (*лолагун // лолобор*) қўлланган. Ясама сўз таркибидаги форс-тожикча *бор* суффикси манба тилдаги *боранда* (ёғмоқ) ҳаракат номининг феъл шаклидир;

б) *лолавор* - лола рангли, қип-қизил рангли.

*Теграмда оҳдинки эрур, эй Навоий, ўт,
Кўз қонидин дема этагим лолобордур.*

(“Наводир уш-шабоб”, 188-б.)

в) *лоларухсор* - лоларух - қизил юзли маҳбуба.

*Лолалар кўнглимга қонлиғ доғлардир, навбаҳор,
Ким, ватанга лоларухсорим азимат қилмади.*

(“Фаройиб ус-сиғар”, 642-б.)

г) *лолакор* - лола экувчи:

*Бир гул юзи фироқида хуноблик ила,
Юз заъфарони ичра кўзим лолакордур.*

(“Наводир уш-шабоб”, 188-б.)

Форс-тожикча сўз ясовчи *кор* морфемаси манбаи тилдаги *коридан* (экмоқ) ҳаракат номининг II шахс буйруқ шаклидир.

Шу ғазалнинг қофия радифи асосида *лола* сўзи олиниб, матлаъ байтида *лолавордур, лолозордур* ва сўнгги байтлар қофия-радифлар: *лолабордур, лолакордур, лолаёрдур*, мақтаъ байтда ҳам *лолавордур*. *Лола* асосида бир маънодошлик қатори ҳам мавжуд: *лолазор, лоласимон* - лола ўсадиган жой.

Хуллас, шоир асарларининг тили фонетик, морфологик сўз ясашиши ва қурилишларига кўра кўп ҳолатларда ҳозирги ўзбек

адабий тилига мос келади. Бу - ҳозирги давр китобхонларига шоирнинг ҳам назмий, ҳам насрий асарлари матнини тушуниш имкониятини беради. Туркий ёзма ёдгорликларининг VIII-XV асрлардаги ёзма нусхаларида қайд этилган ўсимликлар оламига доир сўзларнинг фаоллиги туркий тилларнинг луғат фонди сатҳи ҳам доимо ривожланишда эканлигини тасдиқлайди.

**Махфуза УСМОНОВА,
ЖДПИ институти ўқитувчиси.**

1 Маърифат. 2001 йил 25 август.

2 А.Навоий. Ҳазойин ул-маоний. Т.: Фан, 1959.

3 Фарҳанги забони тожики. I жилд, 603-б.

4 Фарҳанги забони тожики. I-жилд, 603-605-б.

“Бобурнома”даги миллий мулозамат кўринишларини ифодаловчи юкун лексемаси ҳақида

Мумтоз адабиётнинг тенгсиз намунаси бўлган “Бобурнома” тили қомусий табиати билан характерлидир. Асар ўзида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига доир маълумотларни қамраб олган. Жумладан, унда XV-XVI аср ижтимоий-сиёсий муҳити, аҳолининг турмуш тарзи, маънавияти, маданий тараққиёт даражаси, дунёқарashi, диний-маданий муносабатлар ўз ифодасини топган.

Шу билан бирга, асар тилида шахслар ўртасидаги ўзаро муносабат, муомала маданиятига оид тушунчаларни ифодаловчи лексемаларни ҳам кўплаб кузатиш мумкин. Ушбу мақолада “Бобурнома”даги миллий мулозаматнинг ўзига хос кўринишларини акс эттирган юкун лексемаси семантикаси билан боғлиқ сўзлар ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Юкун ҳаракат феъли “Бобурнома” тилининг ўзига хослигини таъминловчи лексемалардан бири бўлиб, *эгилмоқ*, *тиз чўкмоқ*¹; *ҳурмат*, *таъзим юзасидан эгилмоқ*² маъноларини ифодалайди. Бу феъл қадимги туркий тилда *букла* маъносини англатган - *йук* феълининг - *бук* маъносидан ўзлик нисбат ясовчи - *ун* қўшимчиси билан ҳосил қилинган³.

Юкун - қадимги туркий тилда илоҳий тушунчани ифодалаш, эътиқодни акс эттириш учун қўлланган: *jukunruchi*, *jukundachi* - *сажда қилувчи*; *jukundi* - *Худого сажда қилди*; *jukunch* - *намоз (қипчоқ)*; *бош эгиш*.

“Бобурнома” асарида юкун сўзи 30 га яқин ўринда қўллани-

либ, қуйидаги маъноларда ишлатилган: а) эгилмоқ: *Уйдин киргач уч юкундим; ... йироғдин юкуниб, таъзим қилиб, менинг оёғимга йиқилдилар;* б) таъзим қилмоқ: *Жаҳонгир Мирзоға ва Хон мирзоға дағи ушбу дастур била юкунди.*

Юкун сўзининг маъно қўламида таъзим қилмоқ тушунчаси асосий ҳисобланади. Аммо, “Бобурнома”даги ... *йироғдин юкуниб, ... таъзим қилиб, менинг оёғимга йиқилдилар; ... таъзим ва эҳтиромлари жиҳатидин юкундим, алар ҳам юкундилар* каби ўринларда юкунмоқ, таъзим қилмоқ лексемаларининг алоҳида-алоҳида келтирилиши уларнинг айнан тенг тушунчани ифодаласлиги, семалар характериға кўра, фарқ қилишини кўрсатади. Маълум бўладики, юкунмоқ дейилганда фақатгина жисмоний эгилиш эмас, *бутун вужуди, борлиғи билан эгилиш*, яъни руҳий ҳолат, ҳаракат ҳам ифодаланади.

Юкун феълининг орттирма нисбат шакли ҳисобланган юкундурмак мазкур асарда қуйидаги маъноларни ифодалаган: а) тиз чўқтирмақ, эгдирмақ: *Буюрдимким, оёғини тортиб юкундурдилар;* б) кўндирмақ, қарорға бўйин эгдирмақ, тайинламоқ: *Ҳар иккаласини Балхқа ва Астрободқа бир мажлиста юкундирди.* Шу ўринда келиштирмақ, яраштирмақ семаси ҳам англашилади: *Ўтган йил Балх ва Астрободни Бадиууззаман мирзоға ва Музаффар мирзоға бериб... юкундуруб эдиларким, нечук мазкур бўлди;* в) тайинламоқ (ризолигига асосан) маъносиди: ... *Мир Хурднинг аткалигига юкундурулди;* Султон Хусайн Мирзо Султон Масъуд Мирзони яхши кўруб, куёвликка юкундуриб... (кейинги жумлада лозим кўрмақ тушунчаси ҳам акс этган); д) бўйсундирмақ... *Эсан Темур Султонға Норгил парганасидин ўттуз олти лак ва Тўхта Бўға Султонға Шамсобод парганасидин ўттуз лак иноят қилиб, юкундирилди.* Бу ўринда кўнгулни олмоқ, тобе қилмоқ семалари ҳам ифодаланган.

Юкунмоқнинг шунчаки ёки астойдил бажарилгани ҳам асар тилида ўз ифодасини топган: *Кўрушурда уч қатла юкунуб, ёнғонда ҳам уч қатла, сўрғонда ва тортуқ тортқонда бирор юкунди.* Ушбу жумладаги бирор юкунди бирикмасида ҳаракатнинг номиға бажарилгани акс этган.

Астойдил, кўп бора эгилиш тушунчаси эса қалин юкунди бирикмасида кўзга ташланади: Тортиқ тортқонда ҳам қалин юкунди.

Асарда қўлланган юкун феъли ўзига хос миллий мулозамат этикетини акс эттиришға ҳам хизмат қилган. Миллатнинг ўзига хос бу тавозеъ ифодаси қуйидаги жумлаларда акс этган: *Ёвуқ етишиб туштум, маҳал ул тақозо қилмади, юкунгуча фурсат ҳам*

бўлмади, букулуб бориб кўриштум... буюрдиларким тушуб менинг била юкуниб кўрушгайлар. Ушбу жумладан маълум бўладики, юкунмоқ тавозенинг дастлабки ифодасидир. Демак, ўша даврга хос тавозе, мулозамат этикетининг кўринишларини куйидагича ифодалаш мумкин: юкунмоқ - таъзим қилмоқ - букилмоқ - тиз чўкмоқ.

Юкун лексемасининг ифода семалари шахснинг руҳий ҳолати, ўзгаларга муносабат даражаси билан боғлиқ бўлиб, у муайян шахснинг ҳаракат қаратилган бошқа шахсга нисбатан муносабати, ўша шахснинг мартабаси, мансаби, лавозими ҳақида маълум тасаввур беради: Аввал Поянда Султонбегим била юкунуб кўруштум, андин сўнг Офоқбегим била юкунмай кўруштум, андин кейин Хадичабегим била юкунуб кўруштум.

Юкунишнинг такрорийлиги ҳам муҳим аҳамият касб этган. Одатий ҳолларда бир қатла, тавозе юқорироқ бўлса уч қатла, самимий ҳурмат, мулозамат қилинганда тўққиз қатла “юкунилган”:

Кўрушурда уч қатла юкуниб, ёнганда ҳам уч қатла, сўрганда ва тортуқ тортқанда бирор юкунди;. Кўрушур ерга етишиб тўққуз қатла юкуниб келиб кўришти. Ёнганда ҳам кичик хон тўққуз қатла юкунди; Кўрушур ерга етишиб, тўққуз қатла юкунуб келиб кўрушти.

Ҳаракатнинг такрорийлиги меъёрдан ошса, бу тавозедан кўра кўпроқ узр, авфни ифода этган: *Хусравшоҳ... йигирма беш, йигирма олти қатла паё-пай юкунди ва борди ва келди.*

Юкуниш ҳар қандай вазиятда ҳам обрў-эътиборли, номдор шахслар ҳузурида бажарилиши лозим бўлган тавозеъ кўриниши ҳисобланган: *Олдарагандин юкуниб келгунча икки қатла йиқилди...*

Юкун феъли руҳий ҳолат, ҳаракат ифодаси сифатида ҳозирда фақат бадиий услубда қўлланилиб, у *таъзим қилмоқ, сажда қилмоқ, илтижо қилмоқ* маъноларини ифодалайди.

Юқоридаги мисоллар “Бобурнома” асари тилининг мазмунан бой, моҳият-эътибори жиҳатидан муҳим қийматга эга эканлигидан далолат беради. Шу билан бирга, ўқувчи ва талабаларнинг тил кўникмаларини шакллантиришда, уларни миллатга меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялашда мумтоз асарлар луғат бойлигига мурожаат қилиш ижобий аҳамият касб этишини яна бир бор таъкидлайди.

Зулхумор ХОЛМАНОВА,
ЎЗМУ доценти.

1 Х.Назарова. Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача луғат. Т., 1972, 173-б.

2 Навоий асарлари луғати. Т., 1972, 712-б.

3 Ш.Раҳматуллаев, М.Қодиров. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. Т., 1998, 97-б.

“Лисон ут- тайр” достони таркибидаги муножотлар бадиияти

“Лисон ут-тайр” достони Алишер Навоийнинг бутун ижодий фаолияти давомида илгари сурилган илғор фалсафий қарашларини умумлаштириб, уларга яқун ясайдиган асар сифатида муаллиф ижодида ўзига хос ўрин тутди.

Достонда пантеистик фалсафий концепция илгари сурилади. Шоирнинг бу соҳадаги асосий қарашлари, аввало, унинг моддий борлиқ, инсон ва илоҳиётнинг бир бутунлиги ҳақидаги фалсафий концепциядир. Бу концепция асарда қушлар образи орқали ўзига хос бадиий шаклда образли ифодаланганликда намоён бўлади.

Мазкур достондаги муножотларни асарда жойлашиш хусуси-ятига кўра 3 гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Муқаддима қисмидаги муножот.

2. Хотима қисмида тариқатдаги етти босқичга бағишланган муножотлар.

3. Достон сўнгидаги лирик қаҳрамон истиғфори*.

*Муножот сўзи ўзини англаш йўлидаги тажриба, восита сифатида ҳам қўлланилган.*¹ Бу сўз Қуръоннинг XIX сура, 52-53 оятлари таъсири остида юзага келган, деб тахмин қилинади. Ушбу сура оятлари (*“Биз унга Тур тоғининг ўнг томонидан нидо қилдик ва уни муножот қилган ҳолида ўзимизга яқин этдик”*²) да Мусо алайҳиссаломнинг Тур тоғида Аллоҳ билан бевосита сўзлашгани баён этилади.

Муножот неча асрлардан бери адабиётда энг гўзал шеър шакли ҳисобланиб келган. Аксарият форс шоир ва ёзувчилари маснавий ибтидосида, катта ҳажмли достонларда, лирик девон куллиётлари муқаддимасида ҳамд ва наът орасида муножотга ўрин берганлар. Баъзи ўтмиш мутасаввуф шоирлари муножотга бутун асарни бағишлаганлар.

Муножотнинг мазмун-мундарижасини Худога нола, зор, илтижо ташкил этади. Уларда мурожаат этиладиган ва таърифланадиган асосий қаҳрамон бевосита Худонинг ўзидир. Лирик қаҳрамон объект - Худога мурожаат қилади, бир банда сифатида Яратувчига ўз қалб туйғуларини ошкор этади. Бу мурожаат давомида лирик қаҳрамоннинг фалсафий қарашлари, руҳий ҳолати ўз аксини топади.

“Лисон ут-тайр” достонининг иккинчи боби “Муножот қозил-ҳожот* ҳазратинда...” деб номланиб, ижодкорнинг Яратувчи

олдида ўз гуноҳларининг кечирилишини сўраб қилган нидолари бадий акс эттирилган:

- *Ё раббий! Ўз ҳолимга ниҳоятда ҳайронман, ўта гуноҳкор ва масту паришон ҳолга тушган бир кимсаман*³.

Ижодкор – лирик қаҳрамоннинг бу ҳолга тушишига сабаб - нафс. У нафс туфайли покликдан узоқлашади. Жонида исён майидан мастлик пайдо бўлади: *“Шум нафс бошимга ҳар хил кайфиятлар солди, шайтон галалари ҳар ёғимдан менга хужум бошладилар. Бу тўдадан воқиф бўлгунча кўнгул мамлакатини остин-устун қилиб юборишмоқда”*.

Лирик қаҳрамоннинг осий ва паришон ҳолга тушишига яна бир сабаб - бир зулм қилувчига ошиқ бўлгани. *“Унинг васли учунгина сени ёд этардим”*, дейди лирик қаҳрамон.

Муножотнинг биринчи байтида лирик қаҳрамоннинг осийлиги айтилиб, кейинги мисраларда бу ҳолатга тушиб қолиш сабаблари изоҳланади. Бу сабаблар қуйидагилардан иборат:

- 1) таъма билан ибодат қилганлиги;
- 2) риё билан саховат қилганлиги;
- 3) тама билан савоб иш қилганлиги.

Сабаблар саналиб бўлингач, ўз гуноҳларининг кечирилишини сўраб Яратганга илтижо қилади.

Навоий муножотда мақсадини аниқ ва ёрқин, бадий жиҳатдан гўзал ифодалайди. Шоир *исён майи* истиорасини қўллаш билан гуноҳкорликнинг бошланишини ифодалаб берган. Нафс образига *шум, золим* сифатининг берилиши ҳам мазкур фикрнинг таъсир кучини оширишга хизмат қилган.

Шоир лирик қаҳрамон изтироби, тавбаси, ҳаяжонини **такрир** воситасида ифодалаган.

Анъанавий муножотда қуш билан боғлиқ тушунчалардан фойдаланиш дostonга латофат бағишлаб, унинг қуш тили воситасида ёзилган асар эканлигини таъкидлайди.

Навоийнинг фикрича, руҳ - қуш, инсон бадани - қафас.

*Чун бу қушқа рихлат оғоз ўлғуси
Гулшани аслиға парвоз ўлғуси.*

Яъни, бу қуш (руҳ) кўчиш пайти келганда асл гулшани (боқий дунё)га учиб кетади. Шоир мазкур фикрни *қуш, гулшани асл* истиоралари ҳамда асосий фикрни қофияда бериш билан таъсирчанликка эриша олган.

Кейинги байтда эса шоир **истиора, тажнис, ийхом** санъатларини маҳорат билан қўллаб, маънони кучайтирган:

Қуш таважжух айласа учмоқ сари.

Туфроқ этса майл ҳам туфроқ сари

(Яъни, *қуш учмоқ сари юзланса, туфроқ сари майл қилса, унга мададкор бўл*). Байтда берилган *учмоқ сўзининг жаннат* маъноси ҳам борки, шоир назарда тутган асл маъно ҳам шу сўз билан боғлиқ. Шоир *туфроқ сўзини* мажозий маънода қўллаш билан истиора тасвир воситаси, айти пайтда тажнис санъатини ҳам қўллаган.

Шоир муножотни пайғамбар шафоатини тилаш билан тугаллайди. Пайғамбар *шафиъул-музаннибин (гуноҳкорларнинг ҳимоячиси)* сифати билан улуғланади. Бошқа дostonлардан фарқли ўлароқ, мазкур дostonнинг хотима қисмида, етти водий адосида муножотлар мавжуд.

Тасаввуфдаги солиқнинг етти тариқат босқичини босиб ўтиб, Худо жамолига эришишдаги ҳолати асарда қушлар образи орқали берилган. Навоий ўзи бу ҳақда: *“Қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузупмен”*, - дейди⁴.

Шоир қушларнинг водийлардан учиб ўтиши орқали солиқ қалби – руҳининг Аллоҳга етиш борасидаги даражаларини кўрсатиб берган. Бундай даражалар, аниққи, руҳни ботинан камолга етказиш орқали қўлга киритилади. Водийлар адосидаги муножотларда мазкур ҳолнинг бадий ифодаси берилади.

Талаб тариқи адосидаги муножотда лирик қаҳрамон Аллоҳга яқинлашмоқ ва унинг ризолигига эришиш мақсадида турган толиб мурид қиёфасида акс этади.

Бу йўлдаги толибнинг талаби Аллоҳни таниш бўлиши керак. Ҳақиқий илоҳсиз жаннат, кавсар, тўбий ва хурларни истамак талабнинг қусурларидир. Лирик қаҳрамоннинг мақсади ушбу муножотда ўзининг бадий аксини топган:

Жону кўнгулни ўзунга толиб эт,

Дард ила ишқингга шавқум голиб эт.

Ҳам талаб завқини восил қил манга,

Ҳам талаб топмоғни ҳосил қил манга

Мосиваллоҳ хотиримни салб қил.

Онда зикрингни ҳузури қалб қил⁵.

Демак, талаб водийсидаги муриднинг мақсади жону кўнгулни Аллоҳ билан банд этиш, талаб завқини туйиш, Аллоҳдан бошқа ҳамма нарсани хотирадан четлатмоқ ва зикр ҳузури топмоқ.

Тариқат адосидаги муножотларнинг ҳар бири икки қисмга: муножот ва унинг мазмунига мос ҳикоят (тамсил)га бўлинади⁶.

Талаб водийси адосидаги муножот тамсили сифатида Шайх Боязид Бистомий ҳақидаги ҳикоят келтирилади. Ҳикоятда Каъба зиёратига борган толиб муриднинг уй эгасидан беҳабар қайтиши бадий гавдалантирилган. Шоир Боязид Бистомий тилидан толиб муридни танқид қилади:

*Уйга соҳиб йўлда эди ҳамраҳинг,
Ҳар қадам урғон йўлунгдин оғаҳинг!
Сенда йўқ эрди бу давлатдин шуур,
Толиб эрдинг, лек саъйингда қусур!*

Муножот ва ҳикоят бир-бири билан мантиқий ва композицион жиҳатдан изчил боғланиб, унда илгари сурилган фикр ҳикоятлар орқали далилланади.

Сўфийнинг асл мақсади – Аллоҳ ризолигига эришиш. Асосий мақсад сари ташланган биринчи қадамда комил бўлмоқ лирик қаҳрамоннинг тилаги:

*Бу талабда, ё раб, эт комил мени,
Қилмоғил матлубдин ғофил мени⁷.*

Тариқат адосидаги муножотларни ўзига хос фалсафий чекинишлар тарзида баҳолаш мумкин. Шоир водийлар таъриф-тавсифини мазкур муножотларда яқунлар экан, ўз илтижолари орқали водийлардаги сўфий ҳолатига ўзининг ҳам эришмоғини тилайди.

Ишқ тарийқи адосидаги муножотда лирик қаҳрамоннинг тилаги ўзлигини унутиб, Аллоҳ ишқи билан яралмоқдир. Ҳикоят ҳам муножотнинг мантиқий давоми сифатида янграйди: Қайс Лайлига ошиқ. Ундан сен кимсан, деб сўрасалар ҳам Лайли деб жавоб беради. У Лайли тимсолида Аллоҳни кўрган ва ўзлигини унутган эди. Муножотдаги ижодкорнинг тилаги лирик қаҳрамон илтижоси орқали ифодаланади:

*Ишқ ўти сўзиға маҳруқ эт мени,
Ваҳдати ишқ ичра маъшуқ эт мени.*

*Онда истиғроқи ишқ эт қисматим,
Ким узулгай ўзлугумдин нисбатим.*

Маърифат босқичидаги муножотда Аллоҳ ва инсоннинг боғлиқлик жиҳати кўрсатилади. Лирик қаҳрамоннинг фикрича, солиқ маърифат йўлига кирсагина ҳаққа етиша олади. Маърифат ҳақ жамолига етишишдаги асосий босқичдир:

*Фонийи оворани ул йўлга сол,
Қатъ қилғоч йўл, насиб эткил висол.¹*

Бир солиқ шоҳ олдига борганида, шоҳ унга нимани истаса, шуни муҳайё қилишини айтади. Солиқ Аллоҳ жамолини исташини айтиб, нима керак бўлса ўзи беришини, шоҳ ҳеч нарса бера олмаслигини айтади. Ҳикоятда солиқ ҳақни таниган, у ҳақда маърифатга эга бўлган - маърифат босқичини босиб ўтган мутавассит - йўлнинг ярмисига келган солиқ сифатида кўринади.

Навоий сўфийнинг мақсадига эришишини орзу қилган. Бу орзулар етти водий адосидаги оташин ва самимий муножотларда ўз аксини топган:

*Ё раб, ул соликка бўлғондек сифат,
Айла Фонийга насиб ул маърифат.*

Аллоҳни таниган, у ҳақда маърифатга эга бўлган солиқ Худонинг улуғлигини идрок этади. Идрок натижасида унда истиғно - Аллоҳдан бошқага эҳтиёжсизлик пайдо бўлади. Солиқнинг бу ҳолати истиғно тарийқи адосидаги муножот ва ҳикоятда акс эттирилган. Ҳикоятда Иброҳим алайҳиссаломнинг Намруд томонидан ўтда куйдирилиши ва Жаброил алайҳиссаломнинг ёрдамга келиб, *нима керак деб сўраши* Иброҳимнинг *сендан бўлса, ҳеч нарса керак эмас*, дегани ҳақидадир. Истиғно тарийқи адосидаги муножот ҳикоят охирида ўз якунини топади:

*Барча ҳолимга ўзунг муҳтож қил,
Элдин истиғно насибим айлагил.*

Кейинги муножотда Аллоҳни таниган солиқнинг унинг қудрати, зоти ва сифатига ҳайратлари ифодаланади.

Тавҳид тариқидаги солиқ ўзлигини унутиб, ваҳдатга, яъни бирликка эришади, руҳан Тангри билан бирлашиб кетади. Мазкур ғоянинг бадиий ифодаси сифатида шоҳ Маҳмуд ва Аёз ҳақидаги ҳикоят келтирилади. Лирик қаҳрамоннинг Яратгандан илтижоси ҳам тавҳидга эришиш:

*Мену ўзлук ширкатин мендин итур,
Маҳз тавҳидинг сари, ё раб, етур.*

*Менда, ё раб, қўйма менликдин нишон,
Ўзлугунгда маҳв қил домон кашон.*

Тасаввуф инсонни руҳан камолга етказиш назарияси эди. Бу назарияга кўра, инсонни Аллоҳ ўзига ўхшатиб яратган, унинг бу оламни пайдо қилишдан кўзлаган бош мақсади - инсон. Демак, инсон тангрининг бу мурувватига шукроналар айтиб, батамом ўзини Аллоҳга бағишлаши, бунинг учун покланиши, камолга етиши керак. Фано водийси тариқидаги муножотда лирик қаҳрамон ана шундай комил инсон - восил (сайру сулукини тамомлаб, Аллоҳга восил бўлган) ҳолатида намоён бўлади.

Навоий сўфийнинг асосий мақсадига етишишни орзу қилган. У фано (шахсий мени ва жисмоний мавжудликнинг йўқ бўлиши) тарийқи ваъда қилган мақсад - Аллоҳ висолига интилан:

*Сен мен итлоқи маҳол ўлгач маҳол,
Топсам ул ҳолатда сендин мен висол.*

“Лисон ут-тайр”даги муножотларнинг дoston таркиби билан матний муносабатини ўрганиб чиқиб, асар сўнгида келган “*Бу назм тарихи гуфтори ва ўзининг истеъфо ва истиғфори*” ни ҳам муножот деб қабул қилишга тўғри келади, чунки, бунда муножотга хос шаклий талаблар (“ё раб” мурожаатининг келиши)дан ташқари, сўнги байтлардан бири:

*(Лутф ила, ё рабки, борин афв қил,
Номаи аъмолдин ҳам маҳв қил)*

мазмунидан келиб чиқиб истиғфор ниятида айtilган бу сўзлар муножот жанри талаблари доирасида, деган хулосага келдик. Бу хулосанинг қатъийлашишида дostonнинг сўнги:

*Ҳар паришон сўзки ёздим, ё карим,
Барчадик астағфириллоҳ, ал-азим, -*

байтининг нафақат бу дoston учун, балки Навоийнинг барча асарлари ва уларнинг халқ томонидан тушунилиши халлоқ олдига истиғфор қилаётган шоирнинг илтижоси деб қабул қилса бўлади.

Дoston сўнгидаги лирик қаҳрамон истиғфори Навоийнинг ижодий ниятлари бадий ифодаси сифатида янграйди. Шоир ўз асарини шахс-шўхи дилфириб^{*} сифатида кўради:

*Ё раб, ушбу турфа шўхи фириб,
Ким онинг васлин манга қилдинг насиб.*

Унинг Яратгандан охирги тилаги ижоди, яъни асарининг эл учун сеvimли бўлишидир:

*Эл кўзига доғи маҳбуб айлагил,
Барча хотирларга марғуб айлагил.*

Шоир кейинги байтда лирик қахрамоннинг тилагини **тарсиъ** ҳамда **лексик такрор** орқали таъкидлаб асар бадиийлигини оширган:

*Ҳам талаб завқини восил қил манга,
Ҳам тилаб топмоқни ҳосил қил манга.*

Навоий мазмунни очишга хизмат қилувчи, унинг образли ва ҳаяжонли ифодаланишини танловчи сўзларни қофия сифатида қўллайди.

*Эл кўзига доғи маҳбуб айлагил,
Барча хотирларга марғуб айлагил.*

Шоир асарининг эл кўзига сеvimли ва хотирларга ёқимли бўлиши ҳақидаги фикрнинг мазмунини очишга хизмат қилган **маҳбуб** ва **марғуб айлагил** сўзларини радифли қофияда бериш билан уқтирган.

Раддул-қофия тасвир воситаси орқали байтдаги фикрнинг таъсирчанлигига эришган.

*Эй жанобингда хирад хайрон бўлуб,
Водийи ҳайратда саргардон бўлуб.*

*Ҳар не сендин ўзгадур хайрон санга,
Ҳайратобод ичра саргардон санга.*

Байтдаги қофиянинг қайтарилиши ҳайрат водийсидаги солик ҳаяжонининг ифодасига хизмат қилган.

Асардаги муножотлар арузнинг **рамали мусаддаси маҳзүф** вазнида ёзилган. Бу вазн, асосан, шарқ мумтоз дostonчилигининг фалсафий-дидактик йўналиши сифатида қўлланган.

Бу баҳр муаллифга фикрни равон, содда ва ҳаммабop тарзда ифодалаш учун қулай имкониятлар яратиб берган. Шунингдек, мазкур муножотлар бошқа дostonлардаги муножотларга нисба-

тан содда ва енгил тил билан ёзилган бўлиб, тасаввуф фалсафасининг мазмунини очиш ва ижодкор ниятининг бадиий ифодаси учун хизмат қилган.

Шоир муножотларда мазмунни образли ва таъсирчан ифода-лайдиган, фикрни бўрттириб, уни равшанлаштирадиган, оҳангдорлик ва мусиқийликни таъминлайдиган тасвир воситаларидан моҳирлик билан фойдаланган.

Хуллас, “Лисон ут-тайр” достонидаги муножотлар Навоий ижо-дидагина эмас, балки ўзбек мумтоз адабатиётида ҳам янгилик бўлди ва мазкур жанрнинг ранг-баранглигини таъминлаш ҳамда бойитишда мислсиз ҳисса бўлиб қўшилди.

**Зилола ЭШОНОВА,
ЎзМУ аспиранти.**

---

* Истиффор - авф этишни сўраш.

1 Enciclopedia DELISLAM 3-жилд. Parish, 1971, 58-б.

2 Куръони Карим. Аловуддин Мансур таржимаси.

* Қозиюл-ҳожот - ҳожат чиқарувчи.

3 А.Навоий. Лисон ут-тайр. Т.: Фан. 1996. 41-б. Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган.

4 Е.Э.Бертельс. Навои и Аттар. Избранные труды. М., 1965. С. 415.

5 А.Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. Муҳокамат ул-луғатайн.14-жилд. Т.: Фан, 1967. 120-б.

6 Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Т.: Истиқлол, 69-199-б.

7 А.Рустамов. Навоийнинг бадиий маҳорати.

* Дилфираб - кўнгилни алдовчи.

Бир мактуб сабоқлари

Алишер Навоийнинг “Муншаот”и таркибидаги 89-мактуб қариган чоғида буюк адибни тарк этган асранди ўғлига йўлланган. Мазкур мактуб тадқиқотчилар назаридан четда қолган эмас. Заҳматкаш навоийшунос Абдуқодир Ҳайитметов “Мажолис ун-нафоис” кўлёмаларини синчиклаб ўрганиш натижасида Навоийнинг асранди ўғли адибнинг акаси шайх Баҳлулбекнинг набираси (Султон Хусайннинг ўғли) Мир Иброҳим эканлигини аниқлаган¹. Мактубнинг гоъвий таҳлили Суйима Ғаниеванинг ишларида мавжуд². Аммо мазкур мактуб бизни қизиқтирган масала – Алишер Навоий шахси ва баркамол инсон муаммоси: таъсир ва тарбия тамойиллари нуқтаи назаридан таҳлил қилинмаган.

Шуни таъкидлаш жоизки, мактуб рубоий билан бошланиб, рубоий билан якунланган. Мактубдаги ишоралардан маълум бўла-

дики, Мир Иброҳим Алишер Навоий даргоҳидан кетганидан сўнг ўзини оқлаш, айбсиз эканлигини асослаш истаги билан улуф мутафаккирга хат йўллаган. Адиб мактубининг битилишига ушбу хат туртки бўлган.

Алишер Навоийнинг насрий асарларида аксарият ҳолларда *нафс* ва *шайтон*, *зуҳд* ва *фисқ* талқини ёнма-ён келади. Улуф адиб талқинича, нафс истакларини бажаришдан сақланган, нафс макридан ўзини қутқара олган киши шайтонни енга олади. Нафс ихтиёридаги кимса эса шайтонга хизматкордир. Шунинг учун ҳам ҳавойи нафс тасарруфидаги кимсалар дунёдаги энг гумроҳ, энг тубан махлуқлардирлар.

Зуҳд агар зоҳир ва ботин таносибияти заминида юзага чиқса ёқимлидир. Аммо суратан хуш, сийратан нохуш, фирибгарлик ва иккиюзламачилик асоратидан покланмаган зуҳд халқ маънавиятига катта зарар еткази. Фисқ барча ҳолатларда нафратланарли, жирканч иллат, аммо зуҳд (поклик, парҳезкорлик) пардасига ўралган фосиқлик - янада хатарлироқ.

Ўз журму исёнидан огоҳ бўлиб, тавба қилиб ҳидоят йўлига кирган фосиқ зуҳд ғуруридан такаббурликка берилган шайхдан устун. Шу маънода тавба улуф саодатдир. Зеро, фосиқ одам руҳан бечораҳол, ожиз ва ҳақир бўлади. У ҳамиша иккиланиб, тараддуланиб, нуқсонли туйғулар гирдобиди яшайди. Ҳар бир тўғри нарсада ҳам эгрилик кўради. Ва айни хусусиятлари билан ўз шахсини ўзи таҳқирлайди. Икки дунёсини куйдиради.

Алишер Навоийнинг асранди фарзандига аталган мактуби ибтидосидаги рубоийда айнан ахлоқий-фалсафий масалалар устида сўз боради:

*Эй нафс ҳавосига гирифтор ўлғон,
Шайтон ишига ишинг намудор ўлғон,
Ҳам зуҳд ила иззатқа сазовор ўлғон,
Ҳам фисқ ила олам элига хор ўлғон.*³

Инсон вужуди тарбия натижасида камолга етади. Фарзанд жисмини қувватлантирмоқ, унинг беқарор табиатини маълум бир низомга солмоқ учун ота-она чексиз машаққат тартади. Фарзандни жисмонан бақувват, руҳан гўзал хулқларга одатлантириб шакллантириш улардан темир ирода талаб қилади. Мактубнинг дастлабки жумласида айни ҳаётий ҳақиқат сўз гавҳарига айланиб, Алишер Навоийдек Шарқнинг нуроний отаси қалбидан оқади: “*Эй саргаштаи худрой ва эй бахти баргаштаи бесарупой, ул вақтдин бериким, мазаллат туфроғидин рўзғоринг чехрасин супур-*

дим ва меҳнат дашти саргардонлиғидин паришон хилқатингни йиғиштурдим” (215). Рубоийда мавжуд ғазаб ва ўқинч, афсус ва ачиниш руҳи дастлабки жумлада ҳам давом этган.

Навбатдаги жумла таркибидаги *“агарчи кичик эрдинг”*, *“агарчи тифл эрдинг”* таъкидларидан аён бўладики, Алишер Навоий бу болани жуда ёшлигидан тарбиялаб ўстирган. Бу йўлда кўп изтироблар чеккан. Бир лаҳза ҳам фарзанд тарбиясидан гофил қолмаган. Боланинг соғлиги ва саодати учун қайғурган.

Мактубни ўқир эканмиз, қалби фарзандга нисбатан меҳр туйғулари билан тўлган фидойи отанинг меҳрибон ва шафқатли сиймоси кўз олдимизда гавдаланади: *“Ҳаётимни сенинг тарбиятингга машъуф ва авқотимни сенинг муҳофазатингга масруф қилдим ва фарзандлигинг рақамини хотиримга муҳаррар ва оталиг меҳру шафқатин ҳолингга муҳаррар эттим. Ою йилда бир кун, балки кечалик, кундузликта бир соат аҳволингдин гофил бўлмадим”* (215). Фарзандига шамолни ҳам раво кўрмай ўстирган, бутун борлигини унга бағишлаган ота қалбидангина шундай жигархор сўзлар тўкилиши мумкин.

Алишер Навоийдек чексиз сидқу ихлос, садоқат ва муҳаббат соҳибининг бутун руҳи шуури билан фарзанд тарбиясига берилиши ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди.

Ота шундай ҳусни таважжуҳ билан фарзанд муҳофазасига машғул бўлса-ю, фарзанд ишончни оқламаса, мактуб аввалидан келтирилгани янглиғ аччиқ танбеҳларнинг юзага чиқиши табиийдир. Зеро, барча инсонларга хос қувончу қайғу, меҳру қаҳр туйғулари Алишер Навоий шахсига ҳам бегона эмас эди.

Донишманд аждодларимиз мактабига кўра, фақат зоҳирий тарбия билан шахс камол топмайди. Инсоннинг ташқи хатти-ҳаракатлари, жамиятга хизмат қилиши, одамлараро муносабатларининг пок бўлиши учун зоҳирий тарбия шарт. *“Бироқ қалбдаги ихлос ҳақиқий бўлмагунча ва қалб маънавий кирлардан батамом тозаланмагунча, ташқи покизалик ҳеч қандай фойда бермайди. Чунки ичкаридаги кир ташқарисидагига қараганда кўпроқ зарарли ва таҳликалидир.”*⁴ Шу боис, энг аввало, қалбни ислоҳ қилиш, *“жаҳл маризига яхши хулқ деган давони ичдан”* (Абдулла Авлоний) бериш лозим.

Орифона ҳақиқатлару хусусиятлар болидан баҳраманд бўлган бола тавозели ва тамкинли (чидамли, оғир, босиқ), сабру қаноатли бўлиб, ундан одамийлик деган хушбўй ҳид таралади. Унинг мунаввар қалбию пок юзидан диёнат нури ёғилади.

Алишер Навоий мактубидан ўқиймиз: “Зоҳирингни аҳли зоҳир фунуни фазойили била ораста ва ботинингни аҳли ботин ҳақойику маорифи била пийроста бўлурға саъй қилдим” (215).

Улуғ мутафаккирнинг сидқидилдан қилган ҳаракатлари натижа бергандек бўлади. Бола ақлу закоси, дид-фаросати билан элнинг эътиборини ўзига торта бошлайди. Алишер Навоий салоҳияти шарофатидан сарафроз бўлиб, мамлакат ҳукмдори Ҳусайн Бойқаро мажлисларида иштирок этади. Шоҳнинг инъому эҳсонларига сазовор бўлади. Буюк шоир, адиб, аллома, давлат арбобининг фарзанди аржуманди сифатида шаҳзодалару пойтахтнинг бошқа азиз кишилари қошида эътибор топади. Адибнинг фарзандга бўлган сидқу сафоси, унинг меҳрини “алифдек жони орасида нақш” этганлиги элга ошкор бўлиб, қалби меҳр туйғусига пайванд аҳли дил кишилар унда улуғ маъно кўрган.

Зеро, меҳр жамият кўзининг гавҳаридир, у ижтимоий ҳаётга ёғду беради. Усиз жамиятни зулмат қоплайди. Аммо халқнинг минг йиллар давомидаги ҳаётий тажрибасида синалган шундай аччиқ ҳақиқатлар ҳам борки, улардан кўз юмиб бўлмайди. Уларни назарга илмаган киши оқибат ҳайрат бармоғини тишлайди. Кучли меҳру муҳаббат, сидқу ихлос баъзида пок инсонларнинг кўзини кўр, қулоғини қар қилиб қўяди. Бундай вазиятларда кишини ҳушёр торттиришда дўсту душман бирдек ҳаракатга келади. Дўстлар “насиҳатнинг аччиқ дорилари билан” (Шайх Саъдий), душманлар таъна ва киноя билан фойда етказадилар. Бунда ҳамма гап яна ўша пок инсоннинг ўзига боғлиқ бўлиб қолади. У ё ҳушёр тортади, ёки ўз йўлида давом этади. Чунки табиати эзгулик билан йўғрилган пок инсон учун меҳр ипини узиш, юракка тош боғлашдан бошқа мушкулроқ иш йўқдир. Айни ҳаётий муаммолар мактубда навоиёна услубда, адибнинг юрак қонига йўғрилган гўзал ташбиҳу қиёслар билан ўқувчига тақдим қилинган.

Содда ва самимий, қалби меҳр туйғулари билан тўлган отага дўстлар ачиниб насиҳат қиладилар: ҳар қандай тош тожга тикилгани билан лаъл бўлмайди, ҳар қандай кўкимтир, ҳаво рангли шиша гўзаллар бўйнига осгани билан зумрад, марварид ўрнини босмайди. Душманларнинг таъна ва киноялари янада аччиқроқ: инсон танасидан ажралиб чиқадиган бадбўй сув – тер томчиларини меҳнату машаққат билан тириклик сувига айлантириш мумкинми?! Ёки тунда ялтираб кўринадиган қуртнинг қоп-қора жисмидан жидду жаҳд билан порлоқ қуёш бунёд қилиш имкони борми?! – Йўқ. Борди-ю, шундай ҳаёл қилган киши охир-оқибат бар-

моғини тишлаб, чапак чалиб қолаверади. Шунчалик огоҳлантиришдан сўнг ҳам *“...бу фақири ғофил дўст сўзи билан мутанаб-биҳ ва душман таъни била мутақоид бўлмай, сенинг тарбиятинг-га кундин-кунга устуворроқ ва риоятингга лаҳзадин-лаҳза беқарорроқ эрдим...”* (216). Мазкур битиклар Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”даги ўз сўзларига таяниб шарҳлаганда, якдиллиги якрўйлик, якжиҳатлик билан асл мақсад сари юзланган, бу муддао йўлида юзига ўқлар ёғилса, кўз юмишни унутган, бошига тош ёғилса, бошини ҳимоя қалқонига яширишни хаёлига келтирмайдиган фидойи инсонни кўз олдимизда гавдалантиради.

Алишер Навоий каби нодир шахслар қалбида барча солиҳ амалли кишиларга хос умумгўзалликдан ташқари, яна қандайдир бир ички, чиройли дард бор. Ана шу дард ҳамиша, ҳар қандай вазиятда ҳам эзгуликка йўл очади. Ҳар бир эзгу ишга кучли ҳавас ва иштиёқ уйғотади.

Алишер Навоий тарбиялаб ўстирган боланинг адибнинг акаси Баҳлулбекнинг набираси эканлиги инobatга олинса, мусиқа санъатига эҳтиёж ва қобилият улуғ адиб мансуб насабнинг мизожида борлиги яна бир бор тасдиқланади. Чунки мактуб мазмунидан аён бўлишича, Алишер Навоий асраган фарзанд адвор илмида, яъни мусиқа назарияси соҳасида камолот касб этади.

Улуғ мутафаккир даргоҳида шундай нашъу намо топган фарзанд кейинчалик бирдан ўзгаради: *“Рўзгоринг салоҳи фасодқа ёнди ва афъолинг покизалиги нопокликка айланди”* (216). Ўғил насиҳатга қулоқ солмайди. Борган сари гуноҳ, фисқу фужур ботқоғига баттарроқ бота бошлайди. Дўстларнинг самимий панд-насиҳати, душманларнинг кесатиқлари, истеҳзою пичинглари билан ҳушёр тортмайди. Улуғларнинг танқиду таҳдиди, қаҳру итоби ҳам уни йўлдан қайтара олмайди: *“...улуғларнинг ҳам вайд ва таҳдидин эскармадинг...”* (216). Унинг кўзини очиш, виждонини уйғотиш учун қилинган барча ҳаракатлар беҳуда кетади. Нега? Чунки панд-насиҳат мулоҳазали, ҳаётга ибрат назари билан қарай оладиган кишигагина фойда келтиради. Танқид сергак ва холис одамнинггина зеҳнини чархлаб, фикрини янгилайди.

Улуғ мутафаккир узоқ йиллар қилган меҳнати, чеккан азиятига ачинади. Қуйидаги жумла умр бўйи яхшилик уруғини экиб, ундан ҳосил ололмаган, фарзанд доғида куйган Паҳлавон Мухаммаднинг аччиқ қисматини эслатади: *“...бу фақирнинг мунча вақтлиғ саъй ва эмгагини ва узун йиллар тортгон риёзатини нафсу шум ҳавоси ва феъли мазмум муқтазоси била зойиъ қилдинг...”*

(216). Алишер Навоийнинг фикрича, хато қилмоқ, йўлдан озмоқ одамга хос хусусиятдир. Инсон фаришта эмас. Аммо ҳамма гап шундаки, инсон ўз хатосини ичдан эътироф этиши, уни ўз вақтида англаб, огоҳ тортиши зарур. Бу йўлда *“нафси шум”* тўсиқдир, ғовдир. Инсоннинг шум нафс бузқликларидан халос бўлиши, уни разолатда, хижолатда қолишига сабаб бўладиган *“феъли мазмум”* иллатларидан қутулишига ёрдам берадиган бир туйғу бор. Бу туйғу бадбахтлик, фиску фужур сўқмоғини боғлайди. Тўғри йўлга олиб киради. У қалбни исён зангидан тозалайди. Бу тавбадир. Афсуски, тавба туйғуси ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайди. Барча йўлдан чиққан киши ҳам тавба саодатидан баҳраманд эмас: *“Ҳақ субҳонаҳу ва таоло қошида дағи тавбалар қилиб, аҳдлар боғлаб, онтлар ичиб, борчани бузуб, Тенгри таолодин қўрқмадинг”* (216-217). Тавба саодати билан туғёндан покланмаган юрак иллатларга тўлади. У Ҳақнинг амри билан эмас, шайтоннинг фармойиши билан юради. Бундай дил сохиби ҳеч қачон аҳдига вафо қилмайди. Унинг сўзида қатъият, қасамида бурд бўлмайди: *“Ҳоло не сўзингга, не аҳдингга, не қавлунгга, не онтингга эътимод қолибдур”* (217).

Ота ноқобил фарзанднинг андишасизлигига жавобан чора кўриш имконига эга бўла туриб, унга нисбатан ҳеч қандай жазо қўлламайди. Мактубда жазо қўлланмаганлигининг сабаби икки жиҳатдан асосланган бўлиб, Алишер Навоий талқинлари муҳим ахлоқий-фалсафий аҳамият касб этади. Биринчиси шуки, шунча панду насиҳат, истехзою кесатиш, қаҳру итоб билан тузалмаган, ёмон хусусиятлардан воз кечиб, номаъқул ишлардан ўзини тортмаган киши ҳеч қачон бир-икки жазо билан ўз ҳолидан огоҳ бўлмайди. Аксинча, жазо еткурувчи аҳли дил инсоннинг нозик табиати бу нохуш хатти-ҳаракатдан кўп озор тартади. Қаттиққўл, бағритош одам бировга жазо берар экан, жони ачимайди. Бошқаларга юз зарар етказа туриб, ўз кўнглига заррача кулфат юзланганчалик таъсирланмайди. Софдил, некбин инсон бировларга қилмишига яраша ҳақ жазо берса ҳам, жазоланувчидан кўпроқ ўзи ранж чекади. Жисму жони зирқирайди, руҳиятига алам етади: *“...балки ул изо ва азоб еткурурда бу фақирнинг заъфли мизожиға тараддуд ва ташвиш кўпрак етгусидур ва санга худ тафовут қилмағусидур”* (217).

Алишер Навоий наздида инсон қадридан, унинг кўнглини шод қилишдан улуғ мақсад йўқ. Шунинг учун ҳам буюк мутафаккирнинг халқ руҳияти ва маънавий қудратини ўзида мужассам эт-

ган адабий қаҳрамонлари бир кўнгли афгорни кўрса, кўксини чок қилиб зор йиғлайди.

Улуғ адибнинг фикрича, инсон учун тирикликдан, “*ҳаёт гули*”-дан яхшироқ неъмат йўқ, яшашдан мурод эса кўнгилларни зиёрат айлашдир. Кўнгил энг муқаддас саждагоҳдир. Аммо қалб кўзи юмуқ, “*тавфиқ оёғи ланг*” кимсалар тирикликнинг бу асл жавҳари моҳиятига етмайдилар. Алишер Навоий наздида эса “*шарифу азиз хотирларни озурда қилмоқ*” дини ислом уйини бузиш, Каъбани йиқитиш, ўз тириклиги сувини ўзи қуритиш, ўз ҳаёт гулини ўз қўли билан сўлдириш демақдир. Ноқобил ўғилга жазо бермасликнинг иккинчи сабаби айна ўзак маънавий асос билан вобастадир: “*Яна бири буким, сен ҳар беқоидалиғким қилибсен, анга кўра сазо ва жазо топибсенким, ул подшоҳи ислом хотирининг ғубори ва мураббий ва валинеъматнинг ва сойир азизларнинг кўнгуллариининг озоридурким, ҳар бири филҳақиқат юз ўлумдин ортуқтур...*” (217). Алишер Навоий назарида мураббий – валинеъматнинг фарзандга нисбатан ҳақ-ҳуқуқи пир ва болани дунёга келтирган ота билан тенгдир. Шу боис улуғ мутафаккир ёзади: “*Валинеъматқа айб раво кўргувчи пирига муртад муриддур ва атосиға ҳаромзода ўғил*”⁵.

Ҳазрат Навоий ўз ҳаётида вафосизлик, оқибатсизлик, андишасизлик жабрини тортган бўлса-да, одамларга бўлган қайноқ меҳр-муҳаббат туфайли эл орасига яхшилик уруғини сочишда давом этган. Ҳаётнинг ҳар қандай қалтис имтиҳон-синовларига ҳам улкан сабру бардош билан жавоб бериб, “*Инсон яхшиликларнинг қули*” ҳадиси моҳиятидаги ғоя билан яшаган.

Шавкат ҲАЙИТОВ,
филология фанлари номзоди, БухДУ доценти.

---

1 А.Ҳайитметов. Адабиётимиз тарихининг ўз изоҳлари // Шарқ юлдузи, 1971. 12-сон. 193-б.

2 С.Ғаниева. Муншаот. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 2-жилд. Т.: Фан, 1977. 414-416-б.

3 А.Навоий. Муншаот. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 14-жилд. Т.: Фан, 1998. 215-б. (Бундан кейинги иқтибослар ҳам шу манбадан олинади ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

4 Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. Т.: Мовароуннаҳр, 1999. 24-б.

5 А.Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 14-жилд. Т.: Фан, 1998. 87-б.

Бобур шеърятда лаф ва нашр санъати

Мумтоз адабиётимизнинг мураккаблиги шундаки, унда қўлла-надиган бадий санъатлар тури ўта кўп. Ёшларда мумтоз адабиётни ўрганишга қизиқишни уйғотиш ва уни тушунтириш учун ушбу бадий унсурлар ҳақидаги назарий маълумотлар сув ва ҳаводай зарур. Шунинг учун 5-10-синфлар дарсликларида шеър ва насрга тегишли бадий санъатлар ҳақида маълумотлар берилган. Бу, бир томондан, адабиёт фазилатларини ўқувчилар идрокига етиб боришини таъминласа, иккинчи томондан, уларни олий таълимнинг кириш имтиҳонларига тайёрлайди.

Юқори синфларда ўрганиладиган бадий санъатларнинг мураккаброқлари **лаф** ва **нашр**дир. 9-синф “Адабиёт” дарслик - мажмуасида бу санъат ҳақида мана бундай назарий маълумот берилган: *Лаф - йиғиш, нашр - ёйиш* демақдир. XV аср адабиётшуноси Атоуллоҳ Хусайний уни шундай тушунтиради: *“Лаффу нашр ондин ибораттурким, бир нечани зикр қилурлар, андин сўнг ул бир нечанинг қайси бирига тааллуқлуғ эркони аниқ билмай зикр қилурлар”*.¹

Мазкур таърифнинг 9-синф ўқувчиси учун мураккаб жиҳати шундаки, биринчидан, унинг тили эскирган ва архаик бўёққа эга, иккинчидан, уни идрок этиш анчагина қийин.

Ушбу санъат юзасидан Тўхта Бобоев ва Зебо Бобоева ўзларининг “Бадий санъатлар” рисолаларида Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асаридан иқтибос олганлар: *“Бу санъат анингдек бўлурким, шеър ичинда норасолар зикр қилурлар, яна анинг муқобаласинда норасолар келтурурларким, улар норасоларга мушобиҳ ва муносиб бўлғай”*.²

Бизнингча, бу таърифни ҳам 9-синф ўқувчисининг тушуниши қийин.

Филология фанлари доктори, профессор Анвар Ҳожиаҳмедовнинг “Мумтоз бадийят малоҳати” китобида эса мазкур санъатга қуйидагича таъриф берилади:

*“Йиғиш ва ёйиш” маъносини ифодаловчи ушбу санъат шеър байтида аввал бир неча нарса ёки тушунча номини кетма-кет келтириб, кейин улар ҳақидаги ҳукмларни кетма-кет баён қилишни назарда тутати*³.

Юқоридаги учала таъриф ҳам ўқувчига аниқ тушунча бера олмаган. Адабиётшунос Ваҳоб Раҳмонов “Шеър санъатлари”⁴ китобида мазкур бадий санъатни бундай тушунтиради:

“Бу санъатни қўллаган шоир, биринчидан, биринчи мисрада бир неча нарса - предметларни тизади-да, иккинчи мисрада уларнинг ҳар бирига тегишли ўхшатишларни қаторлаштириб келтиради:

*Оғзию икки зулфи қади бўлмаса манга,
Райҳону сарву гунча кўрардин малолдур” (37-бет).*

Шу таърифни Заҳириддин Муҳаммад Бобур байтига татбиқ этсак, *лаф* ва *нашр* моҳиятини англаш осон. Негаки, юқорида қайд этилганидек, биринчи мисрада бир неча нарса-предметлар: *оғиз*, *икки зулф*, *қад* тизилди. Иккинчи мисрада эса *оғизга гунча*, *зулфга райҳон* ва *қадга сарв* ўхшатишлари келтирилди. Буни идрок этиш жуда осон.

Муаллиф *лаф* ва *нашр*нинг иккинчи хили таърифини ҳам берган:

“Иккинчидан, биринчи мисрада бир неча нарса-предметларни тизади-да, иккинчи мисрада уларнинг ҳар бирига тегишли хусусиятлар ёки хатти-ҳаракатларни келтиради:

*Отойи бағрини кўнглию кўзи
Тутарлар гоҳ ўтга, гоҳ сувга” (37-бет).*

Бундай таърифга асосланиб ҳам *лаф* ва *нашр*нинг бу хилини топиш анча осон кечади: *кўнглига қуйиш* хослиги туфайли унга алоқадори - *ўт*, *кўзга* тегишли хусусият ёш тўкиш бўлганидан сув унга дахлдордир.

Бобурнинг қуйидаги байти ҳам *лаф* ва *нашр* санъатининг биринчи хилига яхши мисол бўла олади:

*Қадду хаттинг била кўзу юзунг, эй сарви сиймин тан,
Бири сарву бири райҳон, бири наргис, бири гулшан⁵.*

Биринчи мисрадаги: *қад*, *хат*, *кўз* ва *юз* сўзларига иккинчи мисрадан ўхшатишларни излаймиз. *Хат* сўзининг маъноларидан бири - *устки лабдаги майин туклардир*. *Қад* ўхшатиши *сарв*, *зат* ташбеҳи *райҳон*, *кўз* ўхшатиши *наргис* ва *юз* ташбеҳи *гулшандир*.

Лаф ва *нашр*нинг оддий ташбихдан фарқи шундаки, оддий ташбихда нима нимага ўхшатиш аниқ айтилади. *Лаф* ва

нашрда эса буни ақл ва билимни ишлатиб топиш керак бўлади. Лаф ва нашрнинг ташбиҳли хилида *ташбиҳи измор - зимдан ўхшатиш*, яъни яширин ўхшатиш мавжуд. Масалан, энг кейинги мисолимиздаги ташбиҳлар ҳам ўйлаб-ўйлаб топилади.

Лаф ва нашрнинг иккинчи турига Бобурнинг қуйидаги фахри-яли байти яхши мисол бўла олади. Чунки китобхон биринчи мисрада *ироқ* ва *форс* сўзларига дуч келар экан, иккинчи мисрадаги Ҳофизнинг Форсдан, Салмоннинг эса Ироқдан эканлигини дарҳол идрок этади:

*Ироқу Форс гар етса сенинг бу шеъринг, эй Бобур,
Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам тутқуси
Салмон (45-бет).*

Дарҳақиқат, форс юртининг фахри, шоирлар булбули Ҳофиз Шерозий эканлиги, Ироқда эса Салмон Соважий шеърияти машҳурлиги адабиётдан хабардор кишилар учун маълум.

Лаф ва нашр санъатини қўллайдиган шоир китобхонларнинг кўпроқ ташбиҳ соҳасидаги тажрибасига таяниб иш кўради. Ўқувчи мутолаа давомида кўп мароталаб хатни бинафшага, юзни ёсминга, кокилни райҳонга ўхшатилганининг гувоҳи бўлган. Шунинг учун Бобур ёзадики:

*Хатинг била юзунгу кокулинг сенинг, эй жон,
Бири бинафша, бири ёсмин, бири райҳон (47-бет).*

Чунки ёрнинг юқори лабларидаги майин туклар бинафшага, юзи оқ гул - ёсминга, кокили райҳонга ўхшайди.

Шеърятда кўпинча маҳбуба юзи кундуздай мунаввар, сочи (гису) эса тундай қора ва узун деб таърифланади. Бу эса ушбу санъат асосида қуйидагидек байтлар яратилишига асос бўлади:

*То олгали кўнглумни ул юз била ул гису,
Кундуз манга не ором, кеча менга не уйқу (52-бет).*

*Бормади кўнгулдин ул сочу юз,
Ёд эттим аларни кеча-кундуз (112-бет).*

Методика - ўқувчига назарий маълумотларни ўзлаштиришни қулай ҳолатда манзур этишга сафарбар илмдир. Шунинг учун дарсликларда назарий маълумотларни қадимий муаллифлардан иқтибос тарзида олгандан кўра, дарслик ижодқорлари ўз сўзлари билан таъриф берсалар ўқувчиларнинг ўзлаштиришлари осон

кечади. Зеро, назарий маълумотлар - қийин билим соҳаси, уни осонроқ усулда тушунтирилмаса, ўзлаштириб олиш муаммо бўлиб қолади. Агар иқтибос олиш илмий одоб ва инсоф саналадиган зарурат бўлса, замонавий поэтика мутахассисларининг энг аниқ, энг яхши таърифи келтирилса, таълимий мақсадга мувофиқ бўлар эди.

**Фурқат МУСУРМОНҚУЛОВ,
Алижон АСАЛЛАЕВ,
ГулДУ аспирантлари.**

- 1 Н.Каримов, Т.Мирзаев, Б.Назаров, У.Норматов, Б.Қосимов. "Адабиёт" 9-синф учун дарслик-мажмуа. Т.: Маънавият, 2002. 67-б.
2 Т.Бобоев, З.Бобоева. Бадиий санъатлар. Т., 2001, 62-б.
3 А.Ҳожаҳмедов. Мумтоз бадиият малоҳати. Т.: Шарқ, 1999. 42-б.
4 В.Раҳмонов. Шеър санъатлари. Т.: Ёзувчи, 2001.
5 Бобур. Девон. Т.: Фан, 1994. 43-б.

**Она тили ва адабиёт фанлари бўйича 2006 йилда ўтказиладиган тадбирлар
РЎЙХАТИ**

Т/р	Тадбир мавзуси	Ўтказиш муддати
1.	Алишер Навоий таваллудининг 565 йиллигига бағишланган илмий-амалий семинар	Февраль Тошкент РТМ
2.	"Гиёҳвандлик ва унинг оқибатлари" мавзусида иншолар кўрик-танлови	Апрель IV босқичи Тошкент РТМ 9-11-синф ўқувчилари
3.	"Ўзбек тили ва умуминсоний қадриятлар" мавзусида илмий-амалий семинар	Октябрь Тошкент РТМ
4.	"5-9-синфларда тожик адабиёти намояндаларининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш" мавзусида амалий семинар	Май Самарқанд
5.	Э.Воҳидов ижодини мактабда ўрганиш	Тошкент РТМ

Ижобий истак бирликлари таркибида жуфт сўзларнинг қўлланишига доир

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, ўзбек тилида истак жумладан, ижобий истак маъносини ифодалашда нисбатан кўп қўлланилган нутқий бирликлардан бири жуфт сўзлар экан.

Ушбу мақолада ана шу жуфт сўзларнинг таҳлилини келтирмақчимиз.

Ижобий истакни ифодаловчи жуфт сўзлар кўпроқ маъносига кўра бир-бирига маъноси яқин бўлган синонимлардан ташкил топиши билан характерланади. Яъни ижобий истак билдиришда синонимлардан тузилган жуфтликлардан фойдаланиш бу хил бирликларга хос бўлган хусусиятлардан биридир:

*Қуёш сиғингандай **нурга-зиёга**,*

*Омин, **хайру барака, хотиржамлик,**
Тўкин-сочинликни, тинчлик-омонликни берсин илоҳим!*

*Дил сўзин сўзладим ёзиб ол, болам,
Дарду аламларни кўрмагил, болам (Р.Очил).*

Бундай иборалар таркибидаги жуфт сўзлар қўлланишига кўра қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Жуфт сўз шаклидаги синонимларнинг ҳар иккала қисми ҳам маълум маъно ифодаловчи сўзлардан тузилади:

*Омин! Ота-онанг изидан бор, улар ўрнини эгалла, эл олдида
обрў эътиборли бўл, **меҳр-оқибатли** бўл!*

Омин! Ҳамиша **ниятү мақсадимизга** етказсин!

*... Ўчмас **зоти-зурёди**,
Шоиримга умр бер! (Н.Нарзуллаев)*

*... **Ғам-алам** кўрмасдан гўзал замонда,
Жажжи фарзандларин етаклаб юрсин.
Бахтли бўл, жон синглим.*

Қайлигинг **омон-эсон** келсин (Ў.Ҳошимов).

...**Йўл-йўриқ** кўрсатсин виждонинг сенга.

Ўтганлар руҳини шод эт, жон болам! (Р.Очил)

Жуфт қўлланган синонимларнинг бири мустақил маъно ифодаласа-да, иккинчиси аввалги сўзнинг тўлиқ синоними бўла олмайди:

Омин, **бало-қазолардан** асрасин.

Омин, дастурхонинг доим **тўкин-сочин** бўлсин,

Кўни-қўшнинг олдида юзинг ёруғ бўлсин,

Тилинг узун бўлсин.

Омин, дастурхонимиздан **қут-барака** аримасин.

Омин, туб кўйиб, палак, ёзинглар,

Ували-жували бўлинглар.

Душман хароб, мунофиқлар бетоб ўлсин,

Он ҳазратимнинг давлатларига **товфиқу адолат** берсин

(А.Қодирий).

Ризқу-рўзимизга барака берсин!

Келтирилган мисоллардаги жуфт сўз шаклида қўлланган бирликларнинг бир қисмидаги маъно иккинчи қисмидаги маънога тўлиқ синоним бўлиб кела олмайди. Яъни бу хил жуфтликлар *ош-пош*, *пул-мул* типидagi иккинчи қисми маъносиз бўлган жуфт сўзлардан фарқли ўларoқ, иккинчи қисм маълум маъно ифодалайди, лекин жуфтлик таркибидан ажратиб олинганда маъно ифодаловчи сўз сифатида қўлланмайди. Яъни *ували-жували*, *кўни-қўшни* каби жуфт сўзлар таркибидagi *кўни*, *жували* сўзлари алоҳида қўлланганда маъно ифодаламайди, *ували-жували*, *кўни-қўшни* жуфт сўз шаклига киргандагина маълум маънони беради.

2. Синонимлардан тузилган жуфт сўзлар табиатида яна бир ўзига хос томон борки, бундай жуфт сўзлар таркибида келган келишик, эгалик ва сон қўшимчалари жуфт сўзнинг ҳар бирида ёки бундай сўзларнинг охиригисида иштирок этади:

1) *Бошга кўтар азиз элинг мардини*

Кўзингга сурт **тупроғини-гардини** (Н.Нарзуллаев).

... Қуёш сифингандай нурга-зиёга

Меҳру шафқатни асрайлик, дўстлар (Н.Нарзуллаев).

2) *Дарду аламларни кўрмагил, болам* (Р.Очил).

Омин. **Нияту мақсадимизга** етайлик,

Зиён-заҳматдан, сеҳру жодудан ўзи асрасин.

Ризқу рўзимизга барака берсин.

Еган-ичганларимизнинг савоби шу ердан ўтганларга тегсин.

Бу хилдаги жуфт синонимлар тушум ва қаратқич келишиклари қўшимчаларининг белгисиз келган шаклида ҳам учрайди:

Ғам-алам(ни) кўрмасдан бахтли замонда,

Жажжи фарзандларин етаклаб юрсин.

Адолат, ҳақиқат - ҳаёт қонуни,

Парвозга қанотдир **эл-юрт(нинг)** дуоси (Н.Нарзуллаев).

3. Келишик, эгалик ва сон қўшимчаларигина эмас, баъзан жуфт сўз шаклидаги синонимлар таркибида сўз ясовчи аффикслар ҳам жуфтланган сўзларнинг сўнгги қисми таркибида келиши мумкин:

Омин, бахт-саодатли, меҳр-оқибатли, обрў-эътиборли, дид-фаросатли, бой-бадавлат бўлиб яшагин. Мартабанг улуғ бўлсин, қўшганинг билан қўша қаригин.

Омин, хайру-барака, хотиржамлик, тўкин-сочинликни, тинчлик-омонликни берсин.

Омин, эл олдида обрў—эътиборли бўл, **меҳр-оқибатли** бўл.

Ижобий истак бирликлари таркибида қўлланадиган жуфт сўзлар баъзи хусусиятлари билан адабий тилда қўлланадиган жуфт сўзлардан маълум даражада фарқланади. Бу фарқ, асосан, уларнинг уюшиқ бўлакларга ўхшаш айрим хусусиятларида кўринади. Яъни ижобий истак бирликлари таркибидаги синонимлар жуфт қўлланганда улар орасида у юкламаси тенг қисмларни бириктирувчи ва боғловчисига яқин вазифани бажаради:

Инсоннинг маҳлуққа айланиши, ёмғир ўрнида одамлар бошига офату кулфатлар ёғилишини асло-асло яратган кўрсатмасин (Шукрулло).

Ризқу-рўзимизга барака берсин.

Дил сўзин сўзладим, ёзиб ол, болам,

Меҳру-шафқатни асрайлик, дўстлар! (Н.Нарзуллаев).

Ижобий истак бирликлари таркибида синоним бўлмаган сўзлар ҳам жуфтланиб қўлланиши ёки такрорланиб (редупликация ҳодисасига учраб) келиши мумкин:

Ширин-шарбат, мазгил обод бобо деҳқонга саловат. **Эккан-тикканнинг ота-бобосига** раҳмат!

Бошга кўтар азиз элинг мардини...

Меники де **шодлигию дардини** (Н.Нарзуллаев).

Юқоридаги мисоллардан шундай хулоса қилиш мумкинки, ижобий истак бирликлари таркибида қўлланадиган жуфт сўзлар-

нинг кўп қисмини синоним сўзлар ташкил қилади.

Нутқ бирликларининг морфологик хусусиятлари, деярли, адабий тилга яқин бўлса-да, айрим жиҳатларига кўра фарқланади. Бундай бирликлар таркибидаги феъллар, асосан, феъл майлларининг буйруқ шакли орқали ифодаланиб, бу майлдаги феълларнинг I шахс шаклига қараганда II ва III шахс шакли кенг қўлланилади.

Ижобий истак маъносини ифодалашнинг ушбу жиҳатларини билиш ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўрганаётган ўқувчиларда мазкур нутқий кўникмаларни ҳосил қилиш имкониятини беради.

Муниса БОЗОРОВА,
Низомий номли ТДПУ катта ўқитувчиси.

Чорвачилик (қорамолчилик) атамаларининг партонимик муносабатига доир

Ўзбек тилшунослигида касб-хунар соҳа лексик системасининг бевосита тармоғи бўлган чорвачилик лексик системаси алоҳида мавқега эга.

Мазкур системанинг таркибий қисми бўлган қорамолчилик лексик системаси эса (ҚЛС) ўзбек тилшунослигида тўлиқ тадқиқ этилмаган.

Ушбу мақолада ҚЛСда партонимик муносабатлар ҳақида фикр юри-тамиз. Бу муносабатнинг ўзига хослиги шундаки, мазкур атама остида “семантик ҳамда логик-семантик йўналишида бутун қисм тушунчасини ифодалаш асосида боғланган сўзлар қатори тушунилади”¹.

Лисоний партонимик муносабат лексик-семантик табиатга эга бўлиб, сўзларнинг алоқаларини ўзида акс эттиради².

Сўзларда партонимик муносабатнинг шундай тури борки, у сўзларнинг шаклий томонини ҳам қамраб олади.

Масалан, *сигирқуйруқ* сўзида *сигир* ва *қуйруқ* сўзларининг луғавий маънолари семеманинг ташкил этувчилари бўлиши билан бирга, ташқи томонлари, яъни номемалари *сигирқуйруқ* сўзи номемаси учун қисм (партоним) бўлса, *сигирқуйруқ* номемалар учун бутун (тотоним)дир.

Маълумки, сўзлараро ташқи партонимик муносабат бор жойда ички, семантик партонимик муносабат ҳам бўлади. Лекин семантик партонимик муносабат ташқи партонимик муносабатсиз ҳам бўлавермайди.

Борлиқдаги бутун-бўлак муносабатларини акс эттирувчи

партонимик муносабат (P_1) барча тирик мавжудотлардаги билан умумий ва фарқли жиҳатларга эга. Бу партонимик муносабатларни одам, қуш, ҳайвон лексемалари партонимларини қиёслаш орқали асослаш мумкин.

Одам тотоними (бутун номи) партонимлари қуйидагилар:

бош, тана, қўл, оёқ.

Қуш тотонимининг партонимлари: *бош, тана, оёқ, қанот, дум.*

Ҳайвон лексемаси гипероним сифатида *думбали ҳайвон* ва *думли ҳайвон* гипонимларига эга бўлиб, *думли ҳайвон* гипероним сифатида *бош, тана, оёқ, дум* партонимларига эга.

ҚЛС лексикасида сигир номлари атамаларида P_1 муносабатга киришади. Бунда *сигир* - бутун ном, *тана, бош, дум, оёқ* лексемалари эса бўлак ном (партоним) сифатида намоён бўлади.

Маълумки, объектив борлиқдаги ашёлар орасида бутун-бўлак муносабатлари поғонали характерга эга³.

Сигир: бош, тана, оёқ, дум (1-босқич).

Бош: бош чаноғи, шох, қулоқ, кўз, бурун, оғиз (2-босқич).

Оёқ: тос, сон, тизза, тўпиқ, туёқ (3-босқич).

Бу бўлиниш яна давом этади.

Чорвадор ва қассоблар нутқида ҚЛС атамалардаги партонимик муносабат ва муносабат аъзолари сони кескин фарқланади. Масалан, қассоблар *лабчағ, зина, синноқ, ичак, биқин, шаррак* каби юзлаб атамаларни қўллайди. Чунки улар молни сўйиш ва бўлаклаш билан бевосита ва доимий шуғулланганликлари боис, уларнинг лексикони партонимларга бой.

Учинчи босқич партонимик муносабатда иккинчи босқичдаги партонимик муносабатлар бутун ном (тотоним) сифатида юзага чиқади.

Кўз: кўз косаси, кўз соққаси, киприк, қовоқ.

Ушбу бўлиниш қуйига қараб чексиз давом этиши мумкин. Бироқ кейинги бўлинишдаги партонимик муносабат чорвадорлар учун аҳамиятсиздир.

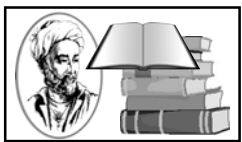
Хуллас, айтиш мумкинки, партонимик муносабатнинг юқоридаги турлари ҚЛСда кўп учрайдиган лексик-семантик ҳодисалар ҳисобланади.

Олима ЎРИНОВА,
Қарши Давлат университети катта ўқитувчиси.

1 Р.Сафарова. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. Т., 1996, 21-б.

2 Б.Қиличев. Ўзбек тилида партонимия. НДА. Т., 1997.

3 Ҳ.Неъматов. Сўз, унинг тил ва нутқдаги ўрни// Ўзбек тили ва адабиёти, 1988. 6-сон. 38-43-б.

Олмониялик олим С.Клайнмихелнинг “Аҳмад Пошо ва Алишер Навоий” илмий тадқиқотида адабий таъсир масалалари

Шеърят мулкининг султони, зуллисонан шoir Мир Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди хорижий олимларни доимо қизиқтириб келган. Олмониялик олим С.Клайнмихелнинг “Мир Алишер Навоий ва Аҳмад Пошо” номли илмий тадқиқоти¹ мисолида Навоий ижоди яна бир қарра намоён бўладики, бунда асосан, Усмонли турклар шоири Аҳмад Пошонинг Мир Алишер Навоий ғазалларига битган назиралари ҳамда унинг ижодига нисбатан буюк бобокалонимиз шеърятининг таъсири масалаларига бағишланган.

Тадқиқотдан маълум бўлишича, Мир Алишер Навоий 33 ғазалини Боязид II саройига, Боязид эса, ўз навбатида, назира ёзиш топшириғи билан Бурса шаҳрига Усмонли туркларнинг ана шу давридаги нуфузли шоири Аҳмад Пошога юборган.

С.Клайнмихел ўз илмий ишида Аҳмад Пошонинг Навоий ғазалларига назира битган ёки битмаганлиги мавзусидаги баҳснинг пайдо бўлишига илк бор XIX асрда Намиқ Камол ва Зиё Пошо ўртасидаги қадимий усмонли шеърятнинг аҳамияти ҳақидаги тортишув сабаб бўлган, деб таъкидлайди. Мунозаранинг илдизи Зиё Пошонинг уч томли “Харобати” номли тўпламига бориб тақалади. Унда, Усмонли шоирлар ижодидан ташқари, Лutfий ва Навоий ғазалларидан ҳам намуналар берилган бўлиб, Намиқ Камол бу тўпламни кераксиз ва янги турдаги адабиёт талабларига жавоб бермайди деб ҳисоблайди².

С.Клайнмихелнинг келтиришича, ушбу мавзуни ойдинлаштиришга уринган Бирнбаум ҳам Аҳмад Пошонинг ижодда Алишер Навоий таъсирида эканини кўрсатади. Бирнбаум ҳар икки шоир томонидан қўлланган сўзларни ёзма ҳолда сақлаб, таржима қилган бўлса-да, Аҳмад Пошонинг *мустақил* ёки *эргашиб* ижод қилганлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ³.

Бирнбаумнинг ёзишича, Навоий ижоди XV аср охири ва XVI

аср бошларида нафақат Истанбул ва Бурса, балки шаҳзода Қўрқуд саройида ҳам танилган эди.

Ишда, шунингдек, Боязиднинг Аҳмад Пошога назира битиш ҳақидаги топшириғи ҳам тилга олинган бўлиб Навоийнинг бир матлаъси ва Аҳмаднинг бир мақтаси келтирилган⁴. Тадқиқотчиларнинг кўпчилиги Аҳмад Пошонинг фақат икки ғазалинигина Алишер Навоийга назира деб билишади.

С.Клайнмихел тадқиқотининг мукамаллиги шундаки, у ўзидан аввалги тадқиқотларни солиштириб, чуқур таҳлил қилади ва қиёслайди.

У ҳар бир назира деб гумон қилинган ғазалларни ўзаро ҳам шаклан, ҳам мазмунан майда деталларигача ўрганиб чиқади. Аҳмад Пошо ғазалларини у Али Ниҳад Тарлоннинг 1966 йилда Истамбулда чоп эттирган “Аҳмад Пошо девони”дан олган бўлса, Мир Алишер Навоий ғазалларини эса Ўзбекистонда чоп этилган Навоий девонларидан олган.

Шунингдек, “Хазойин ул-маоний” ҳам Клайнмихел тадқиқоти-га манба бўлиб хизмат қилган. Бу девонни Ҳамид Сулаймон 1959-1960 йилларда 4 жилдлик қилиб чоп эттирган. Клайнмихел тадқиқотида байтлар рақамлар билан келтирилади.

Масалан: Аҳмад Пошо девони 2

Алишер Навоийда 3 ва ҳоказо

*Агар сен Аҳмадга уни сўзлар билан ҳайратга сол деб айтсам,
Булбул бўлмоғи учун сенинг жойингдек бир бўстон керак унга.*

Аҳмад Пошо бир ўзақдан, яъни ҳайратдан ясалган муҳайири-ни охирги байтга олиб ўтади ва Навоийнинг ҳайратини маълум тушунчага айлантиради. Бу бутун бошли ғазални матласидан мақтасигача қамраб олади.

Буни Клайнмихел “Аҳмад Пошонинг Навоийга боғланганлиги” деб кўрсатади. Яна бир мисол: *унвон* сўзи ҳар икки шоирда ҳам бор. Бу Навоийда 5- байтда, яъни 9 байтлик ғазалнинг қоқ ўртасида келган:

*Номаи шавқим не навъ ул ойга етгай чунки мен
Эл отин ўқур ҳасатдин ёзмадим унвон ана.*

Маълумки, мумтоз шеърятда рашк маъноси ёрнинг ёки ошиқнинг исмини ҳатто ўзидан ҳам қизганиб, ҳеч кимга айтмаслиги каби ҳолатлар билан авж нуқтасига олиб чиқилади. Навоий бу байтида унга ёзган номасининг унвонсиз, яъни ёр исми ёзилмаган ҳолдалигини айтиб, унинг ўз эгасига етиб боришидан гумон қилади. Унвон ёзмасликка сабаб эл уни ўқиб қолиши мум-

кинлигида эди. Навоий ғазалларига хос хусусият шундаки, у *ошиқ айрилиқдан азоб чекмасдан яшай олмайди*, деб кўрсатади. Клайнмихел Аҳмад Пошо *унвон* сўзини 2-байт хусни матлаъда келтиради. Одатда биринчи байт иккинчи байтга камдан-кам ҳолларда мос тушади. Навоий каби, Аҳмад Пошо ҳам *унвон* сўзини *хат*, яъни муҳаббатнома билан боғлайди.

Не муҳаббатнома ёзмишдир

Чеври тарих зулмимдир фитнею унвон ана

Сенинг ёноқларингдан чизиклар қандай муҳаббатнома ёзишларим.

Клайнмихел Аҳмад Пошонинг Навоий ғазалига назира ёзганлигини исботлайди. Дастлабки исботлар иккала шоир ғазалларининг ҳам рамал (*фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун*) вазнда ёзилганлиги бўлиб, Клайнмихелнинг фикрича, “Баъзи ўлчовларнинг бир хиллиги бир ғазалнинг иккинчисига назира эканлигини тан олиш учун илк қадамдир”⁵. Аҳмад Пошо девонидаги тўртинчи ғазал С.Клайнмихел томонидан “Бадойи ул-бидоя” даги 23-ғазал билан қиёсланади. Бу ғазалларда уч хил қофиядош сўз *хайрон, унвон, жон* ҳар иккала шоир томонидан ҳам қўлланган.

Хайрон қофияси Навоий матласида икки маротаба келган:

Ул паривашки бўлиб, мен зору саргардон анга,

Ишқидин алам манга хайрону, мен хайрон анга...

Аҳмад Пошо матлада *хайрон* сўзини бир маротаба қўллайди ва Навоий каби мақтада яна қайтади:

Не камердур бу ни ўлмиш зулфи мушк эф тан ана.

Ниче рейҳондур хати ким қалмишан хайрон ана...

(Бу қандай ойки, зулфлари устида ёйилмиш

Толалари қандай райҳондурки, мени хайрон қолдирди).

Навоийда номанинг муаллифи шоирнинг ўзидир. Аҳмад Пошо ошиқ ва маъшуқ ўрнини алмаштиради. Номани ошиқ эмас, балки маъшуканинг ёноқларидаги чизиклар деб ёзади. Маъшуқа номасининг бир оз ажабтовур шакл олганлиги шундан далолатки, у ўзи севган ошиқни ўйлантириб, хайронликка солмоқчи ва бу билан яна бир бор ўз қудратини кўрсатмоқчи. Ҳар иккала шоирда ҳам бир хил қофия бўлган иккинчи бир сўз бу - *жон*.

Шу ўринда эслаб ўтиш жоизки, *жон* Алишер Навоий ижодида ниҳоятда ранг-баранглик касб этиб қўлланувчи сўздир. Шоирнинг бир рубойида *жон* сўзига ҳарфма-ҳарф ишора қилинади:

Жонимдаги жим икки долингга фидо,

*Андин сўнг алиф тоза ниҳолингга фидо
Нуни доғи анбари ниҳолингга фидо,
Қолгон икки нуқта икки холингга фидо*

Шоирнинг жон ва жонон сўзларидан бирини 19, бирини эса 16 марта такрорлаб ёзган ғазаллари фикримиз исботидир.

Клайнмихел тадқиқ қилган ғазалнинг мақтасида ҳам Навоий жон сўзини қўллайди:

*Қилмаган жонни фидо жононга етмас дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анга.*

Ушбу байтда қизил қалқон ва ошиқ юрагини тешиб ўтган ўқдаги қон ҳақида сўз кетади. Бу изтироб тасвирини 6 байтда Хизр ва маъшуқа юзидаги муҳаббат чашмаси *чашмаи ҳайвон* давом эттиради. Аҳмад Пошо Навоийнинг олов тасвирларидан қочса-да, лекин унинг ғазалларида тасвир ниҳоятда яхши қўйилган ва Навоийнинг ишқ изтиробларига мос келади:

*Хусн дересинда жонлар мевж урур меҳи киби,
Ҳер тарафдан ўқ атар бу какулу пичан анга.
(Хусн дарёсида жонлар балиқ каби тўлғанар,
Ҳар тарафдан зулфлари тўр отиб турибди).*

Адабиёт назариясидан маълумки, назира битувчи шоир нима-нидир олиб ташласа, у бирон нимани ҳам киритиши лозим. Чунки унинг ғазали илҳомлантирувчиникидан ортиқ бўлиши шарт. Аҳмад Пошо ўз байтида сеҳрлаш тасвирини қўллайди. С.Клайнмихел сеҳрлаш тасвири гоҳида алоҳида, гоҳида бутун бир тасвирий қаторлар яратиб келиб, Аҳмад Пошо ижодида етакчи ўрин эгаллашини таъкидлайди. Шунингдек, Аҳмад Пошода сеҳрлаш тасвири мафтун этиш билан ҳам ёнма-ён келади. Бу икки - уч байтда ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, араб тилидаги бир ўзакли сўзлар қўл келади: *фитна, мафтун, фаттон*.

Жони мефтуме дил авизумда мефтун эт дейу

Этти бу – сихр ўтредур бу ғамзаи феттан

“Ўз жонингни телбаликка ташла” деганга ўз қарашлари билан уни мафтунликка ва сеҳрлашга ўхшатади.

Сеҳрланиш натижаси ҳақида Аҳмад Пошо қуйидаги байтда айтиб ўтади:

Бир пари васлин ушар дивена кўшлим ах ким,

Жан верур таней чекурмиз бакичан инсон ана

*(Ох, менинг телба юрагим пари билан бирлашиш умидидадур,
Лекин унинг боқишларига тоқат қиллолмай инсон зоти жон берур)*

Шу тариқа Клайнмихел Аҳмад Пошонинг 15 ғазалини шакл ва мазмун жиҳатидан солиштириб чиқади ва шу мавзуда иш олиб борган тадқиқотчилардан кўра объективроқ ёндашади.

Ушбу тадқиқотдан шу нарса маълум бўлдики, Аҳмад Пошо Навоий ижодидан илҳомланган ва Навоий ижоди бошқа туркий халқлар каби усмонийлар ва анатолія шоирлари ижодининг ривожланишига салмоқли таъсир кўрсатган. Хуллас, Клайнмихел ўз ишида нафақат Аҳмад Пошонинг ёзган назирасини, балки Навоий ижодининг ҳам кўп қирраларини очиб берган. Унинг хорижда туриб Навоийни имкон қадар тушунишга, тушунтиришга бўлган бу уриниши диққатга сазовордир.

**Икромжон АБДУЛЛАЕВ,
ЎзДЖТУ аспиранти.**

---

1 1 С. Kleinmichel. "Mir Aliser Navai und Ahmed Pasa" Otprint from Archivum Ottomanicum. Edited by Syorgy Hazan A (1993)

2 Ўша манба. 78-б.

3 Turk Shairlary 1936 pp.808.

4 С. Kleinmichel. "Mir Aliser Navai und Ahmed Pasa" Otprint from Archivum Ottomanicum. Edited by Syorgy Hazan A (1993) pp. 78.

5 Ўша манба, 82-б.

Фалсафий талқин - бадий синтез самараси

XX асрнинг сўнги чораги ўзбек ҳикояларида воқеликни фалсафий таҳлил ва талқин этиш, қаҳрамон руҳиятининг чуқур ва қоронғи қатламларига назар солиш, инсон умрининг мазмуни, моҳияти ҳақида мулоҳаза юртиш тамойили кучайди. Бу жиҳатдан Назар Эшонқулнинг "Маймун етаклаган одам"¹ ҳикояси алоҳида аҳамиятга эга.

Бир ҳикоянинг ўзида бир-бири билан алоқадор бир нечта маънавий-ахлоқий муаммоларни бадий талқин қилиш, шахс ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг турли-туман қирраларини акс эттириш ижодкорда бадий синтезга мурожаат қилишга табиий эҳтиёж туғдиради.

Назар Эшонқул ушбу ҳикоясида бадий синтезнинг энг мураккаб турига қўл урган. У истеъдодли, аммо бахтсиз рассом чол образи воситасида шахснинг ўтмиши ва тақдирини боғлашга интилган. Ҳикоянинг рамзий ва кинояли номланишининг ўзиёқ асарда ғайриоддий гоё ифодаланганлиги, номувофиқ нарсалар-

ни мувофиқлаштириш, ноуйғун ҳолатларни уйғунлаштиришдан иборат мураккаб синтез қўлланганлигидан далолат беради.

Диққат билан ёндашилса, мантиқий урғунинг *маймун* ва *одам* сўзларидан қайси бирига тушиши билан ҳикоянинг гоёвий мазмуни, адиб назарда тутган маънонинг моҳияти ойдинлашади. Ҳикоя замирида одамнинг пайдо бўлиши ҳақидаги Ф.Энгельс томонидан олға сурилган ва етакчи фалсафий концепция сифатида қабул қилинган доктринага нисбатан киноявий муносабат қабариб турганлигини илғаш мумкин. Мана шу киноявий муносабат ҳикоядаги рамзийликнинг, қаҳрамон руҳиятидаги коллизиянинг реал ҳаёт билан алоқадорлигини англаб етишга имкон беради.

Н.Эшонқул шўро даврида яхши мансабларда ишлаган, ўзидаги бор имкониятларни ана шу тузум равнақи учун сарфлаган, оқибатда ушбу тузум томонидан “пуф сассиқ”қа чиқарилган кекса бир шахснинг фожиавий қисмати орқали жамиятнинг пойдевори қонли зўравонликка асосланганлигини кўрсатишга эришган.

Чол яхшигина рассом бўлган. Аммо у бу истеъдодини ижод учун эмас, балки таҳликали тузум манфаатлари йўлида сарфлаган. Бироқ арзимаган нафақа эвазига чиқитга чиқарилгач, у ўзининг алданганлигини англаб етган, аммо бу англашдан энди унга наф йўқ эди, чунки умрининг армонли дамлари етиб келган эди. Чолнинг асосий машғулоти қўни-қўшнилар ҳиммат қилиб киритган овқатни ҳафсаласизлик билан тановул қилиш ва сўнгги суратини поёнига етказишдан иборат эди.

Ҳикоядаги ҳар бир тимсол, ҳар бир тафсил рамзий мазмунга эга. Рассом чол бутун истеъдодини порлоқ жамият қуриш учун сарфлаб, охир-оқибатда ҳеч нарсага эриша олмаган, алданган кўплаб кишиларнинг рамзий ифодаси бўлса, “1957”, “1947”, “1937”, “1928”, “1926” тартибида териб қўйилган суратлар, улардаги қора рангнинг тобора куюқлашиб бориши эса мамлакат бошидан кечирган оғир, таҳликали йилларнинг рамзий тасвиридан иборат. Суратларда *“Хувиллаб қолган қишлоқлар ва кўчалар, эгалари ташлаб кетган уйлар, ўзига чорлаб турган қабристонлар, ўлим иси келиб турган ҳар хил қурооллар, йиғлаётган аёллар ва болалар, бийдай далани босиб кетган ўлаксахўр қузғунлар, мурдалар ортилган аравалар, панжарали аравалар, ёниб кетган қишлоқ, қандайдир кўркувдан... қотиб қолган оломон, сирли махлуқлар, йиртқич ҳайвонлар, юзларига ҳар хил жондорларнинг ниқобларини кийиб олган одамлар... базму жамшид қилиб ўтирган шотирлар, яланғоч аёллар, маъсума қизлар, қовжираб*

қолган гуллар акс этган эди” (124-125-б).

Чолнинг муайян тартибда териб қўйган расмлари халқимиз бошидан кечирган маънавий-ахлоқий қиёфаси, имон-эътиқоди заифланган жамиятнинг рамзий солномаси эди. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, адибнинг ушбу ҳикояси илк бор 1989 йилда эълон қилинган. Демак, асар шўро тузуми ҳали ҳукмрон бўлган бир даврда ёзилган. Бинобарин, у расмлар билан ижтимоий-сиёсий жамиятни рамзлар орқали синтезлашга мажбур эди.

Рамзийлик воситасида давр руҳини, инсонлар ҳаётини, маънавий қиёфасини фақат шу йўл билангина акс эттириш мумкин эди. Шу боис ҳикояда рамзий синтезга бўйсунмайдиган бирорта ҳам ортиқча нарса учрамайди. Ҳаттоки, чол яшайдиган ҳовли ва уйнинг чиркин ҳиди, унинг ташқи қиёфаси, кийиниши ва хатти-ҳаракатидаги барча унсурлар ўзаро мантиқий-рамзий синтезга асосланган. Чолнинг қиморбоз, пулга муккасидан кетган, пул топиш учун ҳатто ўз отасини дўппослашдан ҳам тоймайдиган ўғли инсоф ва адолат туйғусини йўқотган мустабид тузум даври ёшларининг рамзий тасвиридир.

Ҳикоядаги иккита расм киши диққатини ўзига жалб этади. Биринчиси “1921” йил рақами билан белгиланган, забардаст бир йигитнинг қуюқ ўрмондан маймунни мажбурий равишда етаклаб чиқаётгани тасвирланган сурат бўлиб, унда адиб йигитнинг куч-қувват ёғилиб турган кўриниши ҳамда маймунни етаклаб олган арқоннинг таранг тортилганлиги ҳолатига урғу беради.

Бу икки тафсил меҳнат орқали маймуннинг одамга айланиши ҳақидаги таълимот порлоқ, барча тенг, адолатли, фаровон жамият қуриш ҳақидаги социализм таълимоти эканлигига рамзий ишора вазифасини ўтайди.

Иккинчи расм эса чол умрининг сўнгги дамларида чизилган бўлиб, унинг қирқ йиллик фаолияти мобайнида ишлаган суратларидан фарқланади. Бу суратда унинг дастлабки суратидаги манзаранинг тескараси акс этган: *“Маймун умидсиз, кўзларига ғам чўккан, юз-кўзида ҳаётдан нишона қолмаган, мункайган бир чолни ўрмон сари етаклаб кетарди” (131-б).*

Асарда социализм назариясининг ҳаётий асослари сунъий эканлиги, меҳнат ҳамма вақт ҳам юксак тараққиётга олиб бормаслиги, у фақат инсон манфаати учун, унинг маънавий-ахлоқий камолоти учун хизмат қилсагина кўзлаган мақсадга етказиши чол ва маймуннинг икки даврда икки вазиятда тасвирланиши орқали акс эттирилган. Маймунни қуюқ ўрмондан етаклаб

чиққан забардаст йигит янги тузумнинг рамзи бўлса, иккинчи суратдаги умидсиз, кўзларига ғам чўккан, мункайган чолнинг маймун етагида, яна қуюқ ўрмон томон кетиши эса тузумнинг мағлубиятини ифодаловчи рамздир.

Социализм таълимотининг ғайриинсоний моҳиятини фош этувчи бу ҳикоя рассом чол қисмати мисолида мустабид тузум устидан ўқилган оқилона ҳукм янглиғ жаранглайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, қўшни ҳовлида ижарада яшовчи ҳикоя ровийси бўлган навқирон йигит бир уй сотиб олишга қанчалик орзуманд бўлмасин, чолнинг чиркин хид анқиб ётган ҳовлисини сотиб олишдан бош тортади. Бу нарса ёш авлоднинг сукунат анқиган ўтмиш жамиятга қайтмаслигига рамзий ишорадир. Чунки чолнинг фожиали ҳаёти, у яшаётган чиркин шароит, чизилган расмлардаги мавҳум қора ранг қамровида акс этган ҳаёт энди ҳеч кимни маҳлиё қила олмаслиги равшан.

Хулоса қилиб айтганда, 80-йиллар ўзбек ҳикоячилигида Назар Эшонқул ўзининг “Маймун етаклаган одам” ҳикоясида ўтмиш билан бугунни рамзий образ ҳамда тафсиллар воситасида бадиий синтез қилишга, шу орқали тоталитар тузум устидан ўзининг лаънатловчи бадиий ҳукмини чиқаришга эришди. Шу боис ушбу ҳикоя ҳозирга қадар гоёвий-бадиий аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

**Гулчеҳра ИМОМОВА,
филология фанлари номзоди.**

---

1 Назар Эшонқул. Маймун етаклаган одам. Т.: Янги аср авлоди, 2004. (Кейинги мисоллар шу асардан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.)

Самимият изҳори

(Хайриддин Султонов ижодига бир назар)

Адабиёт оламида ижодкорнинг шаклланган бадиий-эстетик концепцияси муҳим аҳамиятга эга. Бадиий-эстетик концепция эса ёзувчининг бадиий тафаккури мевалари бўлган асарларида реаллашади. Бунинг учун, эҳтимол, жуда катта ҳажмдаги асарлар ёзиш шарт эмасдир. Чунки баъзан қалин-қалин “роман”лар ёзган кимсаларда ҳам шу концептуал тамойил сезилмайди.

Баъзан эса бир неча ҳикоя эълон қилган носирда эстетик дунёқараш, бадиий тафаккур тарзи ўзига хослик касб этади. Бундай асарлар, гарчанд ҳажм эътибори билан кичик бўлса ҳам, катта маънавий-маърифий қувватга эга бўлади. Энг муҳими, ижодкор ўз ўқувчилари, мухлисларини топади.

Ардоқли адибимиз Хайриддин Султон ана шундай халқимиз эътиборига тушган истеъдодлардан биридир. Унинг ҳикоя ва қиссаларини мутолаа қилганда, сўз сеҳрига маҳлиё бўлиб, ёзувчининг қалб гўзаллигини ҳис этасиз. Адиб ёзган эссе-тадқиқотларни ўқиганда, адабий матн ва бадиий сўз қадрини ниҳоятда инжа тушунадиган, теран назарли бир олимга дуч келасиз.

Хайриддин Султон “Умр эса ўтмоқда”, “Тўқчилик ва йўқчилик”, “Ё, Жамшид”, “Дунёнинг сири”, “Дўстим Эсонбой”, “Қоғоз гуллар”, “Фуломгардиш”, “Ой ботган паллада” каби қатор ҳикоялар, “Саодат соҳили”, “Ёзнинг ёлғиз ёдгори”, “Кўнгил озодадур” номли қиссалар, “Бобурийнома” деган маърифий роман ҳамда бир қатор эсселар ёзди. Адибнинг ижодий биографияси шундангина иборат эмас. У таржимон сифатида рус адиби Василий Шукшиннинг ҳикояларини, француз адиби Антуан де Сент-Экзюперининг “Кичкина шаҳзода” қиссасини ўзбек тилига таржима қилди. Адиб шу адабий хизматлари тўғрисида китобхонлар кўнглидан ўрин олди.

Х.Султон услубида назокат, сўзга аҳамият бериш, сўзларни ортиқча исроф қилмаслик, матн ритмига эътибор, бир сўз билан айтганда, мусиқий бир хусусиятлар кўзга ташланиб туради.

Ёзувчи “Дунёнинг сири” номли ҳикоясида азалий мавзу - ўлим ва ҳаёт, борлиқ ва йўқлик масаласини гўзал фалсафий тарзда, муҳаббат туйғулари билан уйғунликда бадиий ифода қилган...

Одатда, қиморбоз деганда доимо манфур, нафратга лойиқ ёвуз кимсалар кўз олдимизда намоён бўлади. Х.Султон “Ё, Жамшид” ҳикоясида ўша қимор ўйинига муккасидан кетган кишилар табиатидаги ғалати бир қиррани-мардлик фазилатини очиб беради. Ҳикоя шуниси билан эътиборга лойиқки, уни ўқиган китобхон мардлик ва ваъдага вафо туйғуси ҳар нарсадан юксак туришига шаксиз ишонади. Ҳикоянинг бадиий қуввати охириги эпизодда мужассамлашган. Ўринбой қиморда ютқзади. Қиморбоз учун молдунё эмас, эркакка хос ғурур, ор-номус муҳим. Шу удумга кўра, Ўринбой пулни олиб келади. Уй тўрида “кўк духоба болишларга ёнбошлаб” ётган бир киши пулни ўртага ташлаган Ўринбойга қараб: “Шу пулни жудаям олгим келаяпти-да”, дейди. Унга яна бир имкон берилади. “Ё, Жамшид!”, дея бахтини синайди ютқазган кимса. Ҳикоя шу билан тугайди. Ўринбойнинг бўғзидан отилиб чиққан илтижо ва умиднинг руёбга чиқишини китобхон дилдилдан истайди. Воқеалар ўқувчининг хаёлида давом этади. Х.Султоннинг ҳикояларига хос муҳим хусусиятлардан бири ана шундай маънавийат ва моддият ўртасидаги алоқанинг бадиий тарзда талқин қилинишидир.

Маънавий инқироз бошланган жойда осойишталик, беғуборлик, меҳр-муҳаббат ва оқибат, умуман, инсонлардаги гўзал фазилатлар йўқолади. Х.Султоннинг маиший ҳаётимиздан олиб ёзилган “Тўқчилик ва йўқчилик” номли ҳикоясида шу ғоянинг бадиий талқини кузатилади.

Адибнинг “Фулумгардиш” деган гўзал бир ҳикояси бор. Унинг қаҳрамони Саноқул - озод кимса, бироқ унинг руҳиятида қуллик бор. У “Тўрма”лаб, таъзим қилиб тураверади. Саноқул фарзандига ҳам шу “одоб”ни ўргатади. Қуллик, мутелик қалбига, авлодаждодлари маънавий дунёсига ўрнашиб қолган саноқулларга қараб, беихтиёр “Ки сен ҳам ҳур туғулғонсен” (Чўлпон сатри), дея ҳайқиргинг келади. Ҳикоя ўқувчисининг қаҳрамон билан бу тарзда мулоқотига, табиийки, адиб қаламининг қуввати сабабчидир. Ғурури синган, қалби чўккан, бировлар олдида камситилган авлод элга бош бўлмайди. Гулханий таъбири билан айтганда, “Қум йиғилиб тош бўлмас, қул йиғилиб бош бўлмас”. Дарҳақиқат, Х.Султон асарларида ҳар қандай маънавий кишилардан, қуллик психологиясидан халос бўлишга даъват сезилиб

туради. Адибнинг бугунги ижтимоий фаолиятида ҳам шу фазилат мужассамдир.

Ўтган асрнинг 80-йилларида ёзилган қиссалар, айниқса, Му-род Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам, Тоғай Мурод, Нуруллоҳ Ота-хон, Хуршид Дўсмўхаммад ва Хайриддин Султонларнинг ижоди кузатилганда ранг-баранглик, услубий ўзига хослик ва гўзаллик-ни кўрамиз. Бу ёзувчилар ўзбек адабиётида қисса жанрининг юксалишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб, ўзбек ада-биёти хазинасини бойитдилар. Улар адабиётимизда мавжуд бўлган анъанавий ғоявий-мафкуравий йўналишни янгилаб, ин-сонга, унинг ҳис-туйғулари оламига, маънавий-ахлоқий масала-ларга жиддий эътибор қаратдилар. Шу билан бирга, тасвирда инсоннинг ичига, руҳий дунёсига назар солдилар.

Хайриддин Султон “Саодат соҳили”, “Ёзнинг ёлғиз ёдгори” ва “Кўнгил озодадур”дек қиссаларида ажойиб характерлар яратди. Унинг қиссалари матнида ҳазин бир оҳанг сезилади. Айниқса, адиб Адаш Карвонни ҳам, Ғулумни ҳам ўз индивидуал табиати билан тасвирлайди. Уларга ўзбек адабиётида янгича усулда тал-қин этилган инсон образи сифатида қараш мумкин. Адабиёт ҳаёт-нинг санъаткорона ифодаси экан, унда янгиликлар, ўзгаришлар бўлиши табиий. Чунки инсоннинг маънавий-руҳий дунёси ўзга-ришда, ижтимоий турмушнинг ўзи ўсиш-ривожланишдадир.

Х.Султон инсонни тадқиқ этар экан, маълум бир ҳаётий из-чилликдаги (хронологик) тасвирдан бир оз чекиниб, айниқса, “Ёзнинг ёлғиз ёдгори”да ўзига хос “чалкаш”, аммо гўзал бир композицион қурилишни таклиф этади. У воқеа-ҳодисалар ил-дизини бир йўла очишга, ёритиб беришга шошилмайди. Китоб-хонга асар охирига етган сайин қаҳрамон ҳаётида қачондир юз берган ҳодисани эслаб, “кемтик”ларни тўлдириб боради; асар композицияси бутунлашади. Ўқувчи Ойниса, Насиббек, Саттор, Гулнор каби образлар оламини яққол тасаввур қилади.

Айрим адабиётчилар Адаш Карвонни йўлини йўқотган одам сифатида баҳолаган бир пайтда, энг тўғри фикрларни Илҳом Ҳасанов: “Икки қисса-бир ҳисса” номли мақоласида баён этган эди: “Бу карвон тўфону бўронларда қолиб, адашиб, бор бойлиги талон-тарож бўлиб турган бир пайтда оқ билан қоранинг, ҳалол билан ҳаромнинг, эзгулик билан ёвузликнинг фарқи қолмаган, қарашлар, урф-одатлар космик тезликда ўзгараётган бир шаро-итда Адаш Карвон аждодлардан мерос бўлиб келаётган бор бой-лигини ишончли қўрғонча – иймон тўла қалбига яшира олди”¹.

Қиссада энг тўғри илғаб олинган нуқта ҳам ана шу. Имон-эйтиқод, муножатли нуқталар тасвирида ёзувчининг қалами равонлик касб этади. Худди ўша нуқталарда ёзувчининг илҳоми келади; маржондай сўзларни кетма-кет тизиб, кўнглини очади; дилидаги эзгу ниятларидан одамларни воқиф қилади.

Адаш Карвон бировга ёмонлик соғинадиган кишилар тоифасидан эмас, у Яратганнинг қаҳридан кўрқади, унинг ризолигини тилаб кун кечиради, унга шак келтириб қўйишдан чўчийди. Бир сўз билан айтганда, Х.Султоновнинг Адаш Карвони пешонага битилган тақдирга, худонинг хоҳишига қойим туриб ҳаёт кечирган кишидир. Асардаги сокинлик ҳам, мусиқий бир насрий баён ҳам, воқеа-ҳодисаларга кўнгли кенглик билан муносабатда бўлиш ҳам яратилган қаҳрамоннинг маънавий-ахлоқий табиатидаги фазилатлар билан боғлиқ. Улар эса бевосита шахс маънавиятига тегишлидир.

Х.Султоннинг бошқа бир асари - «Кўнгили озодадур...» қиссадаги қаҳрамон маънавий дунёси билан боғлиқ ҳолатлар тасвири яна ҳам таҳсинга лойиқ. Қиссанинг бош қаҳрамони – Фулом. Адаш Карвон маиший ҳаёт сўқмоқларида ўз кечмишини ўйлаб изтиробга тушса, Фуломнинг дилини илмий муҳитдаги кўнгилихираликлар ўртади. Қиссада воқеалар Фуломнинг кайфиятига, қайсидир ҳодисани эслашига мувофиқ баён этилади. Асардаги Гулханий образи – ўша мувофиқлик мувозанатини сақлаб турадиган восита. Яъни Фуломнинг хаёлпаршонлиги билан уйқаш хотиралар тасвирида Гулханий образи ёрдамга келади. Фуломнинг чалкашиб кетган айқаш-уйқаш хаёл ипларининг бир учи шоир Гулханийга, унинг киноявий-аллегорик асари бўлмиш “Зарбулмасал”га бориб тақалади. Натижада, хаёлий кечинмалар, пичинг-қочирмалар ва шеърий кайфият қиссанинг таркибий қисмига айланади. Қисса тилидаги гулханийбоп матал ва мақоллар асарни янада мазмунли ва файзли қилган. “Қалб қозони қайнамас, қайнаса ҳам қуйилмас”, “Аслнинг хатоси бўлмас, ноқаснинг атоси”, “Ҳаромзоданинг қуйруғи бир тутам”. Гулханий билан сўзлашган Фулом гоҳида унинг қушлари билан ҳам суҳбат қуради. Матал ва мақоллар айтишуви билан воқеани воқеага боғлайди. Шу зайлда ўзига хос композиция майдонга келади.

Х.Султон қаламига мансуб тарихий асарлар марказида Бобур сиймоси туради. Адиб ҳикоя, қисса ва “Бобурийнома” номли маърифий романида шоҳ ва шоир Бобур оламини тасвирлаб беради. “Бобурнинг тушлари”, “Тавба” мақола-эсселари эса “Бо-

бурнома” мутолааси туфайли майдонга келган. Алоҳида таъкидлаш керакки, адиб ушбу ва Абдулла Қодирий тўғрисида ёзган “Андиша”, “Шоирона, дарвешона бир маъно” мақолаларида ҳам бобуршунос ва қодирийшунос олимлар эътибор бермаган жиҳатларни очиб беради. Адабиётимиз тарихидаги шоҳ асарларга Бобур ва Қодирий дунёсига яқин бир инсон назари билан қарайди.

Адабиётшунос олимлар адибнинг ҳикоя ва қиссалари тўғрисида маълум маънода илмий, ижобий фикр-мулоҳазалар билдирганлар. Шуни инобатга олиб, бу ўринда адибнинг “Бобурийнома” маърифий романи хусусида кенгроқ фикр айтишни маълум топдик.

Хайриддин Султон 1992-1996 йиллари “Бобурийнома” асари устида ишлади. Аслида унда Бобур шахсияти, ҳаёти, ижодига қизиқиш болалиқдан бошланган. Муаллиф эътирофига кўра, олис қишлоқ мактаби деворига осилган бу нуруний сиймо тасвири чекилган суврат ва унда мулойим табассум ила боқиб турган, шоҳона салласига уқпар жиға қадалган улугсифат инсоннинг бориборлиғи мактаб ўқувчиси Хайриддиннинг мурғак қалбида бир умр ўрнашиб қолади. Суврат остидаги “Толе йўқи...” деб бошланувчи машхур рубоийнинг содда, хазин, мардона мисраларини бир ўқишдаёқ ёд олиб, уйда, кўча-кўйда, дала-даштларда бетиним такрор айтиб юради. Рубоийнинг маънос-шикаста оҳанги дилига қаттиқ таъсир қилар, ўз-ўзидан йиғлагиси, узоқ бир жойларга бош олиб кетгиси келарди ўша кезлари.

“Шу йўсин, - деб ёзади адиб кейинчалик, - Бобур Мирзонинг мардлик ва мурувватда, заковат ва матонатда тенгсиз шахсиятига мафтун бўлиб қолдим.

Мен уни отамдай, онамдай, фарзандимдай яхши кўриб қолдим.

Қарийб йигирма йилдирки, шу мафтункор ишқ билан сармаст яшайман”.

Шу-шу ҳазрати Бобур девони, “Бобурнома” Хайриддиннинг қўлидан тушмай келади. Бу йигитнинг талабалик йиллари дарс пайти университет аудиториясининг охириги қаторида тиззасига “Бобурнома”ни кўйган ҳолда мутолаа қилиб ўтирганини кўп кузатганман(У.Н). Ҳаттоки Ҳаж зиёрати кезлари ҳам Бобур асарлари мутолаасини давом эттирган. Бу қиёси йўқ сиймо шахсиятини англаш, шонли ҳаёт йўлини, сўнмас ижодини ўрганиш унинг доимий машғулотига айланди. Ёзувчининг чорак асрлик

ижоди намуналарининг тенг ярмини Бобур шахсияти, ҳаёти, ижодига бағишланган қисса, ҳикоя, бадиа, суҳбат, очерклар ташкил этади. “Йўлбарснинг туғилиши” деб аталган илк киноҳикоясини мустасно этганда, “Ой ботган паллада”, “Саодат соҳили”, “Паноҳ”, “Тавба”, “Бобурнинг тушлари”, “Нуқта” каби Бобур мавзуидаги асарлари ўз вақтида матбуотда эълон этилган, улар адабий жамоатчилик орасида қизиқиш уйғотган, айримлари теварагида қизғин баҳс-мунозаралар ҳам бўлиб ўтган. “Саодат соҳили” қиссаси эса, мана, ўн беш йилдирки мактаб адабиёт дастури, дарслигидан муқим ўрин олиб келади.

1992 йили мустақил мамлакатимизда бобуршуносликнинг янги бир саҳифаси очилди: андижонлик фидойи аллома Зокиржон Машрабов бошчилигида Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция Бобур Мирзо ва унинг авлод-аждодлари изидан олис сафарга отланди. Бобурпарвар сафар қатнашчилари сафида устоз адиб Пиримқул Қодировдан кейин Бобур ва Бобурийлар ҳақида энг “қўб ва хўб” ёзган навқирон ижодкор Хайриддин Султон ҳам бор эди. Экспедиция олтмиш кечаю олтмиш кундуз йўл юриб, ўн саккиз минг километрдан зиёд масофани босиб ўтди. Ёзувчи айтганидай, бу унутилмас сафар Ўзбекистон тарихида ўзига хос бир воқеа бўлиб қолди. Орадан бир йил ўтиб, адибга Ҳинд сори юзланмоқ насиб этди. Президент девонига хизматга ўтгач, Бобур ва унинг аждодлари ҳаётини ўрганиш, бугунга қадар барҳаёт зурёдларини қидириб топиш, улар билан алоқа ўрнатишдек муҳим тадбирларда фаол иштирок этди. Қисқаси, “Бобурийнома”да 1992 йилги сафар хотираларидан тортиб 1996 йилга қадар Бобур билан боғлиқ воқеа-тадбирлар - барчаси худди “Бобурнома” услубига хос тарзда аниқ, лўнда, ихчам ва ҳаққоний гавдалантириб берилган.

Сафар воқеалари ўзича мароқли, айниқса, Ҳаж зиёрати, Кобулдаги Боғи Бобур таассуротлари ғоят жозибадор чиққан. Улуғ Навоийга, Мирзо Бобурга насиб қилмаган Ҳаж зиёрати чоғи бу икки табаррук сиймо қиёфаси ҳамини адиб кўнгил кўзгусида гавдаланиб туради. Ўша саҳифалар қатига жо бўлган ёзувчининг ўта самимий дил розлари, илоҳий руҳ билан йўғрилган ўй-мушоҳадалари китобхон ҳаёлини олис-олисларга олиб кетади, қалбларда қандайдир енгиллик, покланиш ҳолати юз беради.

Китобда Бобур Мирзо шажараси, Амир Темурга бориб тақалувчи улуғ аждодлари, шунингдек, фарзандлари, хусусан, ўғли Хумоюн, набираси Акбардан то Баҳодиршоҳ Зафарга қадар 300

йилдан ортиқ буюк салтанат тахтида ўтирган машҳур авлодлари, шунингдек, туғишган сингил, қиз-набиралари, келинлари ҳақида ишончли манбаларга таянган ҳолда гоят бой маълумотлар келтирилади. Хумоюн билан Комрон Мирзонинг шеърий ижоди, ота-болалар шеъриятидаги муштаракликлар ҳақида қизиқарли мулоҳазалар юритилади. Хусусан, Шоҳ Жаҳон билан Мумтоз Маҳалнинг беназир севги ва вафо қиссаси, Баҳодиршоҳнинг салтанат ҳимояси йўлидаги мардона жанглари ва ҳалокати тафсилотлари мароқ билан ўқилади. Китоб Баҳодиршоҳ Зафарнинг эвараси бўлмиш Покиза Султон Бегим ҳикояси билан яқунланади.

“Бобурийнома”даги сафар хотиралари, Бобур аждод – авлодлари ҳақидаги маълумот, ҳикоялар қанчалик бой ва қизиқарли бўлмасин, охир-оқибат асар асосида муаллиф тасавури ва талқинидаги Мирзо Бобур феномени туради.

Миллий адабиётимиз тарихида ҳеч қайси адиб ўзи ҳақида бу қадар “қўб ва хўб” ёзган, ҳақ гапни мардона туриб баралла айтган эмас. Буни Бобурнинг ўзи ҳам яхши билган, ошкора эътироф этган:

Ҳар вақтки, кўргайсен менинг сўзумни,

Сўзумни ўқуб англағайсен ўзумни.

Афсуски, шўро даврида, тоталитар мафкуравий, адабий сиёсат ҳукмронлик қилган шароитда бу ҳайратомуз беназир сиймо тўғрисидаги ҳақиқатни юзага чиқариш ниҳоятда қийин кечди. Бобурнинг шахсияти ҳам, ижоди ҳам мустабид мафкуранинг “синфий ёндашув” қолипига мутлақо сиғмас эди. Бобур ҳақидаги бор гапни айтиш, ёзиш бамисоли жаллод кундасига бошни қўйиб бериш билан баробар эди ўша йиллари. Бобурпарвар – ҳақиқатпарвар адибларимиз ана шундай хавотирни билган, тўла англаган ҳолда бу ўта қалтис мавзуда қалам тебратишга журъат эта олдилар. П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романи бошига тушган не-не савдолардан яхши хабардор ҳолда Хайриддин Султон Бобур мавзуидаги туркум ҳикоя, эсселарини ёзишдан тўхтамади. “Бобурийнома” матнининг деярли учдан бир қисмини ташкил этувчи бу асарларнинг дунёга келиш тарихи, улар теварагидаги можаролар китобда батафсил ёритилган.

“Бобурийнома” муаллифи Бобур шахсияти устида ўйлар экан, унга хос қомусий фаолият ва ҳислатлар ҳақида ҳайрат ҳамда эҳтиром билан қалам тебратади. “Агар унинг ўн икки ёшли бола чоғидан шиддатли сарой курашлари гирдобида қолиб, лоақал

бирон-бир мадрасани ҳам тугатишга имкон ва фурсати бўлмаганини ҳисобга олсак, бу улуғ феноменнинг чиндан ҳам нақадар буюклигига иқрор бўламиз”.

Авалло, Бобур Мирзо қисматининг ўзи бир тилсим, уни моддиюнча тафаккур орқали тушуниш, тушунтириш мушкул, унда ғойибона илоҳий бир маъно мужассам. Ғоят таҳликали вазиятда тахтга ўтирган кундан бошлаб салтанат ҳимояси йўлида она юртида олиб борган самарасиз курашлари, ниҳоят, Ҳинд элида буюк империя тиклагунга қадар чеккан заҳматлари – бир инсон бола-си дош бериши мумкин бўлмаган мислсиз кўргиликлардир. Ўзи айтмоқчи, чархнинг у кўрмаган жабру жафоси, хўрликлари қолмаган. Курашлар, олишувлар давомида неча бор ҳаёти жар ёқасига келиб қолган. Ажаб, бу ғаройиб сиймо ана шу қалтис вазиятларнинг барчасидан омон чиқиб кета олган омадли ғолиб, Оллоҳ карамига сазовор хосиятлик шахсдир. “Бобурийнома”да таъкидланганидек, буларнинг барчаси бу мумтоз шахс умрининг илми ғайб ҳикматлари билангина шарҳланиши мумкин бўлган сирли саҳифаларидир.

Муаллиф “Бобурнома”ни “Ибрат китоби”, “Мардона китоб”, “Донишмандлик китоби” сифатида таърифлар экан, айти пайтда уни “Буюк сирлар китоби” деб атайдди. “Бобурнома”ни саҳифама-саҳифа варақлаб кўрсангиз, - деб ёзади муаллиф, – унинг қатларида ўнлаб ғаройиб тилсимотларга дуч келасиз... Дунёда *илми ғайб* деб аталмиш мўъжиза мавжудлигига “Бобурнома”дек ҳаққоният китобини мутолаа қилган киши, шубҳасиз, имон келтиради”.

Муаллиф уқтириб ўтганидек, Бобур ўз даврининг пешқадам вакили сифатида хурофотдан, тараққиёт йўлига ғов ташлайдиган бидъатлардан йироқ бўлган, кези келганда хурофот, бидъатларни фош этган, хурофот билан ҳақиқат чегарасини жуда назик фарқлаган. Айти пайтда “Бобурнома”ни кўнгил кўзи билан мутолаа қилган адиб асар саҳифаларида инсонни лолу ҳайрон этадиган тилсим пинҳон эканига иқрор бўлади. Бобурнинг Хўжа Аҳрор билан боғлиқ тушларидаги башоратлар ҳақ бўлиб чиқиши – исканжада қолган Мирзога толенинг кулиб боқиши чиндан-да ҳайратомуз ҳодиса!

“Бобурийнома”нинг ёрқин саҳифаларидан яна бири ундан ўрин олган “Тавба” бадиасидир. Мазкур бадиа китобнинг Ҳаж ибодати-га оид қисмида келтирилиши тасодифий эмас. Ҳаж фасли бандаи мўмин учун ўтган умрни қайта сарҳисоб этиш, билиб-билмай қилган гуноҳлар учун афсусу надоматлар чекиб, Яратганнинг ол-

дида тавба қилиш, шу тариқа покланиш имкониятидир. Мана шу муқаддас тавба туйғуси, Бобур экспедицияси қатнашчилари қатори, китоб муаллифи кўнглида ҳам кечади. Беихтиёр мана шу жараён доимий руҳий ҳамроҳи – бош қахрамон Бобур ҳазратлари бошидан ҳам кечганлиги ёдга тушади. Шу тариқа Бобур ҳаётидаги Ҳаж амалига тенглаулик Тавба воқеаси ҳикоя қилинади.

Муаллиф Эдуард Холденнинг “Бобур инсонлар ичида энг ботиридир” деган таърифига қўшимча қилиб: “Бобур инсонлар ичида энг ростгўйидир”, деб атайди. Буларга илова тариқасида: “Бобур ижодкорлар ичида энг самимийсидир”, деб айтсак хато бўлмас. Дарҳақиқат, “Бобурийнома”да битилганидек, Бобур тарихий воқеалар, тарихий сиймолар, табиат ҳодисалари ҳақида қанчалар аниқлик ва ҳаққоният билан мулоҳаза билдирса, ўз шахсиятидаги номағруб хусусиятлар ҳақида ҳам мардоналик билан сўз юртади, феъл-атворидаги жузъий ва улуг нуксонун айбларни яширмай сўйлайди, изтироблари, руҳнинг ички, оғриқли зиддиятларини китобхондан пинҳон тутмай, ажиб бир самимият билан изҳор этади; шеърлятида, “Бобурнома” саҳифаларида ҳақиқат Бобур ҳаётининг бош мезони, асл моҳияти сифатида кўринади. Бобурнинг ахлоқий нуқтаи назари, маънавий таҳлили ғоят бешафқат, аёвсиз. У ўзгаларнинг фаолияти, хатти-ҳаракатларини қандоқ талаблар асосида баҳолаسا, бу талабларни энг аввало ўзига қўйиб кўради, яъни пичоқни олдин “ўзига уради”. Бу жиҳатдан “Бобурнома”даги майхўрликка, чоғир суҳбатига оид саҳифалар ғоят ибратлидир. “Тавба” бадиасида улар синчиклаб ўрганилган, теран таҳлил этилган. Эсини танигандан буён ислом шартлари руҳида тарбияланган, бутун умри давомида Оллоҳни дилига жо қилиб ўтган аллома нега Куръони Каримда ман этилган майхўрликка бу қадар ружу қўяди, деган саволга жавоб ахтаради. Бобурдек баркамол сиймо ҳам бандасига хос бу хил ожизликлардан холи эмаслиги муаллиф қатори сизу бизни ҳам ўйга толдиради. Бироқ, энг аҳамиятлиси, Бобур, бошқа бандаи мўминлардан фарқли ўлароқ, вужудидаги шу ожизликка, нафсига қарши жанг эълон қилади ва бу жангда ҳам ғолиб чиқади! Ҳазрат Навоий айтганларидек, тўқайдаги йўлбарсни енгган кимса баҳодир эмас, балки ўз нафсини енгган кимса баҳодирдир.

Бобур майхўрликдан воз кечиб, Аллоҳ олдида тавба қилиб, иккинчи бор майни оғзига олмасликка онт ичар экан, муаллиф “Бобурнома”нинг ўша тантанали воқеалар тасвиридан сўнгги саҳифаларини ҳадик билан варақлашда давом этади, бирор са-

ҳифада Бобурнинг самимий эътирофи ила бу тавба-тазарруни бузиб қўядиган далолат чиқиб қолмасмикан, деган иштибоҳ уни хавотирга солади. Минг шукрки, бундай ҳол қайта юз бермайди. Бобур ўз аҳдида қатъий туради. Бу қарор ижроси унинг учун ғоят қийинчиликлар билан кечганлигини ўта ростгўйлик ва самимият билан эътироф этади. Мана у нималар дейди: “Филвоқиъ, бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва ғоят эди, андоққим, чоғир иштиёқидин борлар йиғламоқ сирҳадиға етар эдим. Бу йил, алҳамдуллилоҳ, ул дағдаға тамом хотирдан рафъ бўлди... Сиз ҳам тавба қилинг...”.

Фақат миллат тарихи эмас, жаҳон тарихида сийрак учрайдиган қомусий фазилатлар соҳиби Мирзо Бобур шахсиятининг бу каби сирли-сехрли хислатлари теран тадқиқ этилган “Бобурийнома” асари устидаги мухтасар мулоҳазаларимизни шу билан яқунласак бўларди. Аммо “Бобурийнома”дан жой олган суҳбатдаги адабиётшунос Муртазо Қаршибойнинг “Ҳазрати Бобурга хос фазилатлардан қайси бирини алоҳида қадрлайсиз?” деган саволига муаллиф берган жавобни эслатиб ўтмасак, китоб ҳақидаги тасаввуримиз чала бўлиб қолар эди. “Бу беназир шахснинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиб, шундай хулосага келдимки, - дейди адиб, - у зот насл-насаб жиҳатидан қанчалик аристократ бўлган бўлса, кундалик турмуш ва ижодда шунчалик демократ бўлган... Бу зоти бузrugнинг демократлиги аввало шунда кўринадики, у ҳамиша, ҳамма жойда, турли ижтимоий синфлар, диний-миллий оқимлар, турли хил савиядаги кишилар билан ҳамжиҳатлик қилишга интилни. Яхшилик туйғуси дунёнинг маънавий асосларидан бири эканини умр бўйи уқтириб ўтди... Бобур ҳаётда ҳам, ижодда ҳам халқона бир йўлни оғишмай танлади, ўзи мансуб бўлган ижтимоий табақа аъёналарига қарши борган ҳолда “хонбоп эмас, ҳаммабоп” бўлишга (Абдулла Қодирий таъбири) интилни...”.

“Давлатқа етиб меҳнат элин унутма”. Назаримда, бу пурҳикмат сатрни ҳар бир инсон ўз қалбига нақш этиб қўйса, асло зиён қилмайди”.

Хуллас, “Бобурийнома”да ҳам Хайриддин Султоннинг бадиий тафаккур оламига, ижодининг бадиий-эстетик концепциясига хос барча фазилатлар мужассам топган.

**Умарали НОРМАТОВ,
Баҳодир КАРИМ,
ЎЗМУ профессорлари.**

---

1 “Шарқ юлдузи” журнали, 1991 йил. 9-сон.

Адиб нияти ва ҳаёт ҳақиқати

(Жек Лондон таваллудининг 130 йиллигига)

Филология, яъни тўғри ёзиш илми, буюк немис тилшуноси ва мутафаккири В. Гумбольд фикрича, ҳар қандай соҳадаги одам саводхонлигининг асосидир. Тил ва адабиёт таълими соҳаси эса жаҳон адабиётининг энг етук намоёндалари вакиллари ижодиётига маърифат кўзи билан нигоҳ ташлайди.

Америка адабиётининг йирик намояндаси Жек Лондон (1876-1916 йиллар) ҳикоянавис, романчи, журналист, публицист сифатида жуда бешафқат ҳаёт мактабини ўтади. Шу боис унинг асарларида ўз бошидан кечирган воқеалар ҳам бадиий тўқима таркибига сингиб кетади. Ёзувчи ижодининг дастлабки босқичида романтик тамойиллар устун туради. “Бўри ўғли” (1900), “Унинг оталарининг худоси” (1901) каби шимол мавзусидаги ҳикоялар тўпламларида суронли табиат ва тақдир зарбаларига дош бериб келаётган кучли одам жасоратини куйлайди. Ушбу илк тўпламлардаёқ муаллифнинг реалистик аниқ баён этиши, чуқур ижтимоий муаммоларга интилиши ёрқин намоён бўлади. Танқидий реализм руҳида яратилган “Денгиз бўриси” романи бунга яққол далилдир.

Жек Лондон ижодининг кейинги даврида ўзининг энг яхши, етук асарларини яратди. “Оқ бўритиш” қиссаси (1906), антифашистик руҳда ёзилган “Темир товон” роман-памфлети (1907), “Мартин Иден” (1908) ижтимоий романи, “Синфлар кураши” (1905) публицистик ишлари, “Инқилоб” (1909) тўплами шулар жумласидандир. Бу асарларида ёзувчи Америка воқелигини қаттиқ танқид остига олиб, бешафқат капитализм иллатларини фош этади.

Адиб ижодининг охириги даврида ўткир ижтимоий асарлардан кўра, ўқувчини воқелиқдан узоқлаштирадиган, кўнгилочар мавзуларга мурожаат этади. “Катта хонадоннинг кичик бекаси” (1915), “Уч қалб” (1916) романлари бунга мисол бўла олади.

Ўзбек ўқувчиси ўтган асрнинг 60-йилларида Жек Лондоннинг “Мартин Иден”, “Уч қалб” романлари билан танишди. Бироқ унинг кўплаб асарлари ҳозиргача ўзбек тилига таржима қилинмаган.

“Мартин Иден”¹ – Жек Лондоннинг “шоҳ” асаридир. Биргина шу асар таҳлили орқали ёзувчи шахсининг бутун қирраларини, ижодий маҳоратини яққол кўриш мумкин. Бу асар автобиографик характердаги асар ҳамдир.

Ёзувчи атрофини ўраб турган муҳит, одамлар, турли-туман

фикрий қараш ва ҳодисаларга бўлган муносабатини ушбу аса-ридагидек ҳеч бир асаридида аниқ тасвирлаб бермаган. Ижод-кор ўзи севган қахрамон – Мартин Иден образи орқали алоҳи-да қобилиятли одамнинг ҳаёти ва фожиасини ҳаққоний тасвир-лайди.

Мартин – денгизчиларга хос мард йигит, самимийлиги билан ўртоқлари орасида ажралиб туради. Унинг табиий – туғма хусу-сиятлари ҳар бир ҳаракати, юриш-туриши, сўзларида аниқ кўри-нади. Оддий ва тоза қалбли йигитлар сингари, унинг қалби ҳам ноҳақлик, разолатга чидаб туролмайди. Роман Мартиннинг ана шундай жўн ва тўпори ҳолдаги тасвири билан бошланади – у оқсуяк йигит мистер Морзни тенгсиз муштлашувдан қутқаради, икковлон Морзларнинг уйига келишади: бу ерда Руфь исмли гўзал, буржуазия руҳидаги мулоҳазакор қизни учратиб, бу уйдан бу-тунлай янги туйғу – ҳалигача туймаган ҳислардан маст бўлиб кетади.

Табиатан фаросат ва интуиция билан иш кўрадиган йигитнинг ялқов мияси шу кундан бошлаб жуда қаттиқ ишлай бошлайди. Қизни севиб қолганини тан олганидан сўнг, унга муносиб бўлиш йўллари излайди. Руфнинг уйида кўрган Суинберн номли шо-ирнинг тўплами ёдига тушгач, *ёзувчилик қилсаммикан*, деб ўйлаб қолади. Тоғ-тоғ китобларни ўқиб, ижод сирларини ўрганади. Дастлабки натижалар ҳеч нарсага арзимаса ҳам, унинг қайсар руҳи ором билмай бешафқат ишлайди: 19 соат иш ва 5 соат уйқу! Вақт ўтиши билан унинг асарлари – ҳикоялари, қиссалари, шеърлари қизиқарли, ўқимишли шаклга кира боради. Лекин газета-журналларнинг бирортаси унинг асарларини қабул қил-майди. Мартин ўз замонасидаги энг машҳур ёзувчилар каби ёзса ҳам, ҳеч ким уни тан олмайди, қўлёзмалар қайтиб келаве-ради. Жамият номи чиқмаган, номаълум одамлар билан ҳисоб-лашишни ёқтирмайди. Мартин Иден ўзининг бутун қобилиятини ишга солиб, жисмоний ва руҳий улкан қийинчиликларга бардош беради, унинг ёзишга бўлган эҳтироси янада кучлироқ аланга-ланади. Руфга бўлган муҳаббати ҳам унга куч-қудрат бағишлай-ди.

Мартин асарларининг нашр қилинмаётганлигидан оғир мод-дий қийинчиликларга дуч келиб, вақтинча кирхонага ишга кира-ди. Аъзойи бадани қаттиқ чарчоқдан ҳолдан тойган Мартин бу ерда итдай ишлаб, ижод тўғрисида ўйлаш у ёқда турсин, ўзини ҳам унутиб қўяди. Бир муддат ўтгач, хўжайини билан ҳисоб-ки-

тоб қилиб, яна ижарага турган уйига қайтиб, ёзиш билан шуғулланишда давом этади.

Морзлар оиласи мисолида ёзувчи жамиятнинг ўрта табақаларидаги аҳволни тасвирлаган. Руфнинг ота-онаси табиатидаги ишбилармонликка асосланган худбинлик, пулга ҳирс қўйиш, одамни шахсий хусусиятларига қараб эмас, балки жамиятдаги мавқеига қараб баҳолаш каби хислатлар уларнинг қон-қонига сингиб кетган меъёр бўлиб қолган. Бу оила ва унинг дўстлари билан бўлиб турадиган “даҳанаки жанг”да ана шу тутдай тўкилай деб турган меъёрларга Мартин тил теккизибгина қолмай, ҳаққоний тарзда уларни фош қилади. Дунёни ўзгартириш ғояси Ж. Лондон давридаги илдиз отган ғоялардан бири эди. Мартин Иден образи орқали адиб ўз қарашларини буржуазия вакиллари билан бўлган суҳбат вақтида аниқроқ ёритади. Руфнинг отаси мистер Морзга Мартин: “– Сиз социалистларни ёмон кўрасиз, улардан кўрқасиз, лекин нега? Ахир сиз уларнинг ўзини ҳам, уларнинг назариясини ҳам билмайсиз-ку?” дейди ва республикачиликнинг мохиятини тушунтириб қўяди: “Республикачилар тўғри келган ҳамма ерда тенглик ҳақида жар солсалар ҳам, аслида улар тенгликнинг энг ашаддий душманларидир. Улар тенглик деб, тенгликни йўқ қиладилар. Шунинг учун ҳам мен уларни аҳмоқ деб айтяпман... Мен индивидуалистман, индивидуалистлар социалистларнинг азалий абадий душманидир.

– Бироқ ўзингиз ҳам социалистларнинг митингларига бориб турасиз-ку,- деди мистер Морз аччиғи чиқиб. Мартин жавоб беради: ...Социалистлар ажойиб мувоҳасачилардир, шу билан бирга, яхшими, ёмонми, ҳар ҳолда жуда кўп нарса ўқишган. Уларнинг ҳар бири социология ва бошқа “логия”лар тўғрисида оддий капиталистга нисбатан бирмунча кўпроқ биладилар. Ҳа, мен социалистларнинг митингларида бўлганман, лекин бу билан социалист бўлиб қолганим йўқ...” (271-б.)

Мартин Иденнинг атрофини қуршаб турган муҳитга муносабати асарда шундай берилади: “Унинг шахсий ахлоқининг тамали ақл-идрок эди, натижада, атрофидаги одамларнинг ахлоқ қоидалари уларнинг дабдабали суратда валақлашларидан ҳам кўпроқ жиғига тегарди; уларнинг ахлоқ қоидалари иқтисод, мавҳумот, кўнгилбўшлик ва тақлидчиликнинг ғалати қоришмасидан иборат эди” (272-б.).

Морзлар уйи ташқаридан кириб келган одамга гўзал кўринар, Мартин Иденга эса бу уй маданиятнинг юксак рамзи бўлиб тую-

ларди. Шу боис унда яшовчи одамлар билан ўзини солиштирганда, юрагида қандайдир оғир ғашлик, улар билан бир хонадан нафас олиш, овқатланиш ва сўзлашишга ўзини нолайиқ сезади. Тобора яқинроқ таниша боргани сари, бу одамларнинг пуч, иккиюзламачи ва манфаатпараст экани равшан бўлади.

Руфь эса шу муҳитда тарбия олган, шу муҳитнинг меваси. Мартиннинг атрофдагиларга танқидий муносабати, ўз нигоҳи билан қараши Руфга эриш туюлади. Лекин у Мартинга бўлган севгисини қанчалик тан олмасликка интилмасин, “иситмаси” ошкор қилади. Руфь йигитнинг самимийлиги, ҳар бир сўзи, ҳаракатидан куч-қудрат ёғилиб туришига маҳлиё бўлади, уни ўз муҳитига мос руҳда тарбиялашга уринади, мешчанлик руҳини унинг ҳаётига сингдирмоқчи, табиатидан воз кечтириб, ўзининг қарашларига бўйсундирмоқчи бўлади. Буржуа матбуотида Мартин “социалист” деб эълон қилинганида, Руфь Мартиндан узоқлашади. Мешчанлик ва худбинлик олдида иккиланиш севгига бўлган интилишдан устун чиқади.

Бутун куч-қудратини: ҳам жисмоний, ҳам руҳий жиҳатдан қувватини сарфлаб бўлган Мартин бир неча кун мадорсизланиб ётганида, бирин-кетин жўнатган асарлари учун ҳақ ола бошлайди. Кутилмаганда, ўзини “тамом бўлдим” деб ҳисоблаганда, шуҳрат тожи унинг бошига кийдирилади. Лекин энди фойдасиз. Энди Мартин Иден айтадиган гапини гапириб бўлган, ҳаёт уни бутунлай синдириб ташлаган. Ҳаётга, одамларга ва бошқа нарсаларга бўлган муҳаббати сўниб бўлган. Қатор-қатор тизилишиб эълон қилинаётган асарлари, улардан келаётган бойлик унинг юрагини бирор марта ҳам тўлқинлантирмай қўйган. Энди у 15 соатлаб ухлаш билан вақтини ўтказади. *“Ичимда нимадир узилиб кетгандай”* – дейди Мартин.

Тинимсиз турли нашриётлардан оқиб келаётган бойликларни оғир кунларида яраган яқинларига бўлишиб берган Мартин дунё бўйлаб узоқ саёҳатга отланади. Кемада Мартин фақат ўлимгина бу изтироблардан қутқара олади, деган хулоса чиқаради ва руҳига ором бериш учун ўзини жисман ҳалок қилишга аҳд қилади – океан бу танани ўз бағрига олади.

Энди Жек Лондоннинг барча асарларига – ўша “Ҳаётга муҳаббат” ҳикоясидан тортиб то “Мартин Иден” ва “Денгиз бўриси” романларигача бўлган асарларига тегишли ўзига хос хусусият ҳақида тўхталиб ўтиш зарур.

Жек Лондон асарларидаги асосий қаҳрамонлар – қатъий ин-

дивидуалистлар, улар ўз ҳаётларида (баъзан маълум нуқтага ет-гач), асосий кўпчилик бўлган «оломон»дан нафратлана бошла-дилар, чунки улар ана шу “оломон”дан табиатан кучли, устун турадиган одамлар, яъни “кучли шахс” – қахрамон ва унга бўйсунувчи “оломон” ўртасидаги муносабат ҳақидаги немис файласуфи Фридрих Нитше қарашлари Жек Лондоннинг дунёқарашига бутун умр кучли таъсир қилиб келди. Шунинг учун ҳам Мартин Иден ўзи туғилиб ўсган ёввойи шароитдан ўқиб-ўрганиш таъсирида етишиб чиқиб, табиатидаги ўзига номаълум хусусият - талантини уйғотганда одамлар ҳаётининг моҳиятига тушуна боради; социалистик ғоялар билан қизиқиб юрса-да, индивидуалист сифатида уни рад этади; лекин охирида нима қилиш кераклигини билмайди, *ҳаёт бемаъни бир нарса*, деган хулосага келади ва унинг қаршисида охириги чора қолади...

Жек Лондон ҳаётининг сўнгги йилларидаги (шу романи ёзилгандан кейин) тушкунликка берилиб кетиш, ҳаётга қизиқишнинг йўқолиши унинг ички кризисидан далолат берарди. Охириги асарларидан “Уч қалб” романи (ўзбекчага таржима қилинган) Жек Лондоннинг адабиёт майдонида истеъдоди сўнганининг рамзидир. Аммо Жек Лондоннинг доимий эзгу тилаги, самимий қиёфаси, ўзига хос асарлари ўз миллати, жаҳон адабиёти тарихида ёрқин из қолдириб кетди.

Саидмурод ХЎЖАЕВ,
филолог.

---

1 Жек Лондон. Мартин Иден. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968.

MA'NAVİY QADRIYATLARIMIZ

Мутасаввуф шоир

Тасаввуф таълимоти пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) вафотларидан сўнг ислом оламида кучайиб бораётган дабдабабозлик, мол-дунё йиғишга ружу қўйиш оқибатида Аллоҳни унутишга қарши бир таълимот сифатида VIII асрда пайдо бўлди. Бу таълимот илк пайтларда зоҳидлик тарзида намоён бўлса-да, кейинчалик XI асрга келиб ўзининг асосий ўзанини яратди. Бу таълимотга кўра, бутун борлиқ, жумладан, инсон ҳам Аллоҳнинг инъикоси, зуҳуридир. Тасаввуфий адабиётлардаги мавжуд анъанавий ўхшатиш асосида тушунтирадиган бўлсак, Аллоҳ азим бир денгиз бўлса, инсон бу денгизнинг бир томчиси. Бу «денгиз» - мутлоқ қудратли, пок, одил, меҳрибон, саховатли ва қаноатли. Ўз навбатида «томчи» ўзидаги ана шундай эзгуликни, олижанобликни англаб етмоғи, камолга еткармоғи лозим. Негаки, ўзидаги эзгуликни англаб ета олган, шакллантира олган, яъни «асл»-лигини сақлай олиб, пок денгизга буюк муҳаббат билан интилган томчигина ўзлигига, аслиятига эришишга ҳақли. Бу томчининг денгизга қўшилиши йўлидаги мавжуд тўсқинлик, қийинчиликларни енгиб ўтишида суянчиги, мададкори - бу денгизга, ўзлигига бўлган буюк ва собит муҳаббати. Мана шу муҳаббат эгалари *сўфийлар* деб аталган. Улар Аллоҳни кўнгил билан севганлар, англаб етганлар. Сўфийлар бутун борлиқни, бизга маълум бўлган ва бўлмаган ўн саккиз минг оламни Тангрининг инъикоси сифатида доимо тараққиётда эканлигини таъкидлар эканлар, бу ҳолатни муайян диний ақидалар доирасида ёки ақлий мантиқий илм билан эмас, балки уларни бутунлай рад этмаган ҳолда «алоҳида ҳиссий - важдий тафаккур билан, қалбга тушган каромат нури билан англаб, идрок этади»лар¹.

Тасаввуфнинг бир таълимот сифатидаги туб мазмун-моҳияти ҳақида тасаввуфшунос олим Маҳмуд Асъяд Жўшон «тасаввуф - Қуръони каримга, ҳадиси шарифга - Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг сўзлари ва ҳаракатларига, ҳаёт кечиришларига суянган, бош ғояси ва асосий манбасини шулардан олган таълимотдир» - дейди². Ўзбек тасаввуфшунос олими Иброҳим Ҳаққул фикрича ҳам,

«тасаввуф - Аллох ва пайғамбарни яхши кўриш, бор вужудини уларга бағишлаш, шариат ҳукмларини самимийлик, софдиллик ва ихлос билан адо этишдир»³.

Шунингдек, тасаввуфшунос олим Абдулҳаким Шаръий Жузжоний: «Ирфон ва тасаввуф аҳли тасаввуф ва ирфонга алоқали бўлган турли усул, қоида ва одобни исботлаш учун ислом динининг асосий манбалари бўлмиш Қуръони карим, Ислому пайғамбари, унинг саҳобалари сўзлари ва амалий ҳаётларига таянадилар», дея таъкидлайди⁴.

Кўринадики, тасаввуф Ислому динининг асоси бўлмиш Қуръон ва ҳадисларга таянган бир таълимот сифатида вужудга келган экан, бироқ сўфийларнинг қарашларида файласуфлар ва шариат аҳли уламоларига зиддиятли томонлар ҳам борки, бу нарсани англамасдан туриб тасаввуфни тугал тушуниш мумкин эмас.

Тасаввуфшунос олим профессор Н.Комилов тасаввуфни «бир томондан, дин ва шариат, иккинчи томондан, фалсафа ва ҳикмат илми билан боғлиқ ҳолда ривожланиб келган ўзига хос таълимот» эканлигини таъкидлаган ҳолда, айти пайтда сўфийларнинг файласуф ва шариат аҳли уламоларига қарши бўлган қарашларини изоҳлайди.

Олимнинг фикрича, «... сўфийлар ўзларини ҳар доим файласуфларга ва калом аҳли (шариат аҳли уламолари)га қарама-қарши қўйиб келганлар. Нега? Чунки, калом аҳли Қуръон оятлари, Пайғамбар ҳадисларини зоҳиран ўрганиш, олам яратилиши ва тузилишини айнан диний тасаввурлар билан тушунтиришдан нарига ўтмас, Исломуни ҳам, имонни ҳам ақл билан қабул қилиш ва аҳкомларнинг расм-русумлари, одатларини мустаҳкам сақлаш учун курашганлар. Шу боис, сўфийлар аҳли каломни «муқаллидлар», яъни ўтганларга тақлид қилувчилар, қуруқ ақидапарастлар деб атаганлар. Файласуф (чунончи, Форобий, Ибн Сино, Ал-Киндий, Ибн Рушд каби)лар эса юнон донишмандлари Афлотун, Арасту ва бошқаларнинг тажриба ва кузатув, мантикий таҳлил ва умумлашмалари орқали табиат, инсон ва жамиятни тадқиқ этиш йўлидан борганлар. Кўринадики, аҳли каломда ҳам, аҳли ҳикматда ҳам ақлий-мантикий илм, тажриба қилиш, билим йиғиш етакчилик қилади»⁵. Шу аснода олим тасаввуфнинг асосий ўзани ва туб моҳиятини қуйидагича баён этади: «Парвардигорни ва унинг қудрати, мўъжизалари, ғайб оламини фақат ақл билан билиб бўлмайди. Мен фақат сўзини ажратиб, таъкидладим, чунки, баъзи ишларда тасаввуфнинг билиш назарияси бўлган

ирфон илмини *иррационализм* ёхуд *мистика* деб таърифлаш расм бўлиб келмоқда. Тўғри, тасаввуфда ақл бутунлай инкор этилган деган гап эмас. Тасаввуфда ҳам ақлий билиш, ақл қудрати тан олинади. Бироқ ақл дунёвий билимлар, далил билан исботланиши мумкин бўлган билимларга ярайди, ғайб илмини идрок этишга эса ақл ожиз, дейди сўфийлар. Файб илми, Худованд оламидаги беҳад-беҳудуд илмларни сўфий алоҳида ҳиссий-важдий тафаккур билан, қалбга тушган каромат нури билан англаб идрок этади»⁶.

Кўпгина Шарқ мумтоз шоирлари қатори, Алишер Навоий ижоди ҳам тасаввуф таълимоти билан узвий боғлиқ. Шарқшунос олим Е.Э.Бертельснинг: «Тасаввуф адабиётини ўрганмасдан туриб, ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданий ҳаёти ҳақида аниқравшан тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас. Бу адабиётдан воқиф бўлмасдан Шарқнинг ўзини ҳам тўла-тўқис англаш қийин», – деган фикри Алишер Навоий ижодига ҳам тегишлидир⁷. Негаки, собиқ Иттифоқ даврида тасаввуфни реакцион таълимот сифатида қоралаш, Алишер Навоийнинг тасаввуфий қарашларини Исломга қарши қўйиш, иложи борича шоир ижодини совет мафкурасига мослаштиришга уринишларнинг зарарли оқибатлари бугунги кун мустақиллик даври ўқувчиларига маълум.

Президент И.Каримов минг йиллар давомида инсонпарварлик ғояларини тараннум этиб келган тасаввуф таълимотининг миллий меросимизни ўрганишда ва Ўзбекистоннинг ёрқин келажак гини барпо этишдаги ўрни ҳақида: «Ислом динимизнинг муқаддас мероси - фалсафа илмини, хусусан, Шарқ фалсафасини теран ўрганиш, шу асосда улўф маданиятимиз ва қадриятларимиз илдизларини жонлантириш, яқин ўтмишдан қолган мафкурадан холис бўлиш, ўзимизнинг асрлар синовидан ўтган улўф ажодларимиз бизга қолдирган миллий мафкура ва тафаккуримизни тиклаш, уни замонавий умумбашарий руҳ билан бойитиш ҳаммамизнинг долзарб вазифамиздир», дея таъкидлайди.

Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги «Аввалги муножот» бобида бутун борлиқнинг, жумладан, инсониятнинг пайдо бўлиши, яратилиши ҳақидаги тасаввуфий қарашлари ўз ифодасини топган:

*Сен эдингу бас яна мавжуд йўқ,
Жилва қилиб ўзунгга ўз ҳуснунг-ўқ,
Мазҳар ўлуб ҳуснунгга миръоти ғайб,
Жилва қилиб анда хаёлоти ғайб.*

Нозир ўзинг эрдинггу манзар ўзунг,
Ишқингга хуш ҳуснунгга мағрур ўзунг.
Бирлик эдию адади йўқ эди,
Бирдин ўзга аҳаде йўқ эди.
Қилди мазохирда хаёли зухур,
Топқали ул хусн камоли зухур.
Жилваи хуснунгга чу йўқ эрди ҳад,
Кўзгу керак бўлди унга беадад.
Очти бу гулшанники рангин эрур,
Ҳар гул анга ойинаи чин эрур.
Жилваи хусн ўлғали зоҳир анга,
Бўлди бу миръот мазохир анга.
Восита бу эрдик қилдинг тамом,
Кўкни тўкуз лавҳаи ойинафом,
Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридан ғараз инсон эди.
«Каррамано» келди маноқиб анга,
«Аҳсани тақвим» муносиб анга.
Маърифатинг ким қила олмай сифат,
Қилдинг ани орифи ул - маърифат⁹.

Кўринадики, мутасаввуф шоир назарида бутун борлиқ, инсоният ҳам яратилмасдан олдин Аллоҳ ёлғиз, ўзи ўзига «нозир» ва «манзур» ҳолида мавжуд эди. Гарчи, Аллоҳ ягона ва бор бўлсада, у ислом таълимотидаги каби, самода яшовчи, кўз билан кўриб бўлмайдиган зот эмас, балки чексиз, ададсиз ҳолда бутун борлиқни қамраб олган. Борлиқдаги ҳар бир заррада унинг акси мужассам. Аллоҳ ўзининг ҳадсиз «жилваи хусни»нинг камоли учун кўзгу сифатида бу оламни яратди. Аллоҳнинг бу оламни яратишдан мақсади ҳам - инсон. Шоир, инсоннинг улуғ ва мўътабар қилиб яратилганини «Қуръон»даги «Ва лақад каррамна бани одама» («Одам болаларини мукаррам қилиб яратдик») ҳамда «Лақад халақанал инсана фи аҳсани тақвим» («Дарҳақиқат, биз инсонни энг гўзал шаклу шамойилда яратдик») дейилган оятлар («Ват - Тийн сураси. 4-оят») асосида изоҳлайди⁹. Шоирнинг фикрича, Аллоҳ яратган барча мавжудот ва махлуқотлар ичида фақат инсонгина «орифи ул-маърифат» бўлган азиз ва мукаррам зотдир.

Мутасаввуф шоир Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонида бошқа сўфий шоирлар каби Аллоҳ бутун борлиқда жилоланиб туради, шунингдек, инсонда ҳам Аллоҳ зуҳури бор,

деган қарашлари ислом дини ва шарият аҳли дунёқарашига тўғри келмаса-да, уларнинг Аллоҳнинг борлиги ва бирлиги ҳақидаги қарашлари ва инсоннинг муқаррам қилиб яратилганини «Қуръон» оятлари асосида шарҳлашлари бу таълимотнинг «асосан Қуръондан сарчина олганини»¹⁰, «Ислом бағрида вояга етганини»¹¹ ва «отамерос исломдан жуда кўп нарсани ўзлаштирган»ини исботлайди¹². Шунингдек, тасаввуфий адабиётларда мутасаввуф шоир сифатида Алишер Навоий ижодида ҳам мавжуд «Шайх Санъон» қиссасидаги Аллоҳга етишиш ўзлигини англаш йўлида муайян диний ақидалар доирасидан чиқа олган буюк ва собит муҳаббат эгаси шайх Санъон сўфийлар орзусидаги комил инсон сифатида тасвирланса, Жалолиддин Румийнинг «Узум» ва «Филнинг шаклу-шамойили устида ихтилоф этишгани» номли ҳикояларида «тил билмаслик»лари ва «кўр эканлиги» боис ягона Аллоҳни, ўзлигини тор доирада тушунувчи, бошқа дин, тил, ирқ вакили дея ўзаро қасдлашувчи гофил ва ақидапараст кишилар танқид қилинади.

Б.ОҚБЎТАЕВ,

Тошкент Давлат иқтисодиёт университети катта ўқитувчиси.

¹ Н.Комилов. Тасаввуф. 2-китоб. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда Ўзбекистон нашриётлари, 1999, 4-б.

² Маҳмуд Аъсад Жўшон. Ислом, тасаввуф ва ахлоқ. Т.: Истиклол, 2000. 62-б.

³ И.Ҳаққулов. Тасаввуф ва шеърят. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 31-б.

⁴ А.Ш.Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. Т.: Адолат, 2001. 19-б.

⁵ Н.Комилов. Тасаввуф. 2-китоб. Т., 1999, 3-б.

⁶ Ўша китоб. 4-б.

⁷ Е.Э.Бертельс. Суфизм и Суфийская литература. М.: Наука, 1965. С. 54.

⁸ А.Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 7-жилд. Т., 1991, 20-21-б.

⁹ Қуръон. Алоуддин Мансур таржимаси. Т.: Чўлпон, 1992. 639-б.

¹⁰ А.Ш.Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. Т.: Адолат, 2001. 18-б.

¹¹ Б.Қосимов. «Аслик». Н.Комиловнинг «Тафаккур қарвонлари» китобига ёзган тақриз. Т.: Маънавият, 1999. 9-б.

¹² Ўша асар. 9-б.

MA'NAVİY QADRIYATLARIMIZ

Қадимги туркий тил луғати

- Қўм I - ҳаяжонланмоқ, жўшмоқ
Қўм II - қўмсамоқ, орзуламоқ, зориқмоқ
Қўнум - инсон, одам: диний ақидаларга кўра,
умуман, яралган мавжудот,
муваққат нарса, омонат
Қўнут - тўхташ жойи, ўрин, бошпана, манзил, бекат
Қўнутчи - жой берувчи, жой эгаси
Қўнуқ I - бирор жойга, бирор кимсанинг уйига қўнган,
тушган йўловчи, сайёҳ, қўноқ, меҳмон
Қўнуқ II - ўғри, олибқочар, муттаҳам, товламачи,
фирибгар, қаллоб
Қўнуқлуқ - қўноқлик, меҳмондорчиликка оид, зиёфатга
тегишли
Қўнуз - қўнғиз, қаттиқ ҳимоя қобиғи билан қопланган
ҳашаротларнинг умумий номи
Қўп - турмоқ, қўзғалмоқ, юқорига ёки олдинга
юрмоқ, ҳаракатланмоқ
Қўпмиш - пайдо бўлмоқ, вужудга келмоқ, чиқмоқ,
турган, кўтарилган, юқорилашган, *кўчма*
маънода: қадр топган
Қўптаци - тур\иб юр\увчи, \қадр\ кўтарувчи
Қўпқу - туриш, қайта тирилиш
Қўпқучи - турувчи, қўзғалувчи, қарши турувчи
Қўр I - мия, асос, далил
Қўр II - зарар, зиён
Қўр\йас - зиён-заҳмат, зиён ва зарар
Қўради - зарар топмоқ, заифлашмоқ
Қўрдай - соқақуш, мешкобқуш
Қўруқ - қўриқлов, қўриш; қўрғон
Қўтуз - қўтос, Марказий Осиёнинг баланд тоғли
худудларда яшайдиган ёввойи ҳўкиз

F

- Файиб /a/ - ғойиб, йўқолган, йўқ бўлган, айрилган
 Фариблуқ /a/ - ғариблик, ёлғизлик, кимсасизлик
 Фафур /a/ - кечирувчи, авф этувчи, гуноҳдан ўтувчи
 Ғойат - ҳаддан ташқари, охир, чегара
 Ғазилиқ - эътиқод учун курашувчи
 Ғафиллиқ - ғофиллик, бепарволик

X

- Ҳабаш - Ҳабашистон (Эфиопия) ҳамда Шарқий-Шимолий Африкадаги бир неча маҳаллий халқ ва қабилаларнинг умумий номи, ҳабаш, негр, қора танли, *кўчма маънода*: қора ранг
 Ҳабиб (a) - ҳабиб, маҳбуб, севимли, Муҳаммадга нисбатан ишлатиладиган эпитетлардан бири
 Ҳаво (a) - ҳаво, орзу, ҳавас, кибр
 Ҳава-арзу - ҳавас-орзу
 Ҳава - Ҳаво, Момо Ҳаво, диний-мифологик ақидаларига кўра - дастлабки аёл
 Ҳажат (a) - муҳтожлик, талаб ҳожат, эҳтиёж, зарурият, илтимос
 Ҳажиб (a) - ҳожиб, сарой амалдори, эшик оғаси
 Ҳажиблик - ҳажиблик, эшик оғаси амали
 Ҳазир - ҳозир, тайёр
 Ҳай - ҳой (ундов сўз)
 Ҳайдар (a) - Ҳайдар - шахс номи, Алининг лақаби
 Ҳаким (a) - ҳаким, доно, донишманд, олим
 Ҳал (a) - ҳол, вазият, турмушда пайдо бўлган, юз берган вазият, шароит, аҳвол.
 Ҳалал (a) - ҳалол, раво, таъқиқ этилмаган, рухсат берилган
 Ҳамд (a) - ҳамд, мақтов, олқиш
 Ҳаййат (a) - ҳиммат, ғайрат, иштиёқ, жидду жаҳд
 Ҳандаса (a) - ҳандаса, геометрия
 Ҳарир - ҳарир, ипак
 Ҳарислиқ - очкўзлик, зикналик, таъмагирлик, очофатлик
 Ҳарф (a) | - ёзувда тилдаги бирор товушни ифодалаш

	учун қабул қилинган ва алифбе сирасига киритилган белги, ҳарф, кўчма сўз, фикр
Ҳарф (а) II	- ҳарф, рақиб, ўртоқ (спортда партнёр, ўйинчи)
Ҳараб (а)	- ҳароб, афтода, тушкун, бузук
Ҳарам (а)	- ҳаром, таъқиқланган, мумкин бўлмаган
Ҳақан	- ҳоқон, ҳукмдор
Ҳийла (а)	- алдов учун ишлатилган йўл, ҳаракат усули, ҳийла, алдов, айёрлик, найранг, тузоқ, чора-тадбир
Ҳийла-ал	- ҳийла-найранг, алдов
Ҳийла-чара	- ҳийла ва чора, чора-тадбир
Ҳикмат (а)	- ҳикмат, табобат илми
Ҳиммат (а)	- бировга қилинадиган яхшилик, марҳамат, ҳиммат, ғайрат-саховат, жувонмардлик
Ҳинди	- ҳинди, ҳиндларга оид
Ҳинду	- ҳинду, ҳиндистонлик киши яна <i>қаранг</i> : ҳинди
Ҳисар	- ҳисор, тепалик, қалъа, <i>кўчма маънода</i> : зикна, бахил, хасис
Ҳукамо (а)	- ҳакимлар, донишмандлар
Ҳунарлиғ	- уста, маҳоратли, санъаткор

Боқижон ТЎҲЛИЕВ,
филология фанлари доктори, профессор.

DAVLAT TILINI O'RGATISH MASALALARI

Олий таълимда давлат тилини ўқитиш муаммолари

Кейинги йилларда Республикамизда ўзбек тили (давлат тили) таълимининг мақсади, усули, мазмуни янгиланди. Ривожланган давлатларнинг таълим тизимида синалган тил ўқитишда нутқий кўникмаларни шакллантиришга асосланган коммуникатив тамоёил бугунги кунда таълимнинг барча бўғинларига кириб келди. Чунончи, умумий ўрта таълим учун Давлат таълим стандартларида ўзбек тилини она тили сифатида ўқитишда ҳам асосий мақсад ўқувчиларда ижодийлик, мустақил фикрлаш, ижодий фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда оғзаки, ёзма шаклларда тўғри, раво ифодалаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилиши лозимлиги таъкидланса¹, таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларда ўзбек тили ўқитишнинг бош мақсади «... ўқувчиларда ўз фикрини оғзаки ва ёзма тарзда ўзбек тилида эркин ифода этиш ва бу тилда мустақил сўзлашиш кўникмаларини кундалик мулоқот эҳтиёжи учун зарур бўлган нутқ мавзулари орқали ҳосил қилиш» сифатида белгиланган².

Шундай экан, олий ўқув юртларининг ноўзбек гуруҳларида ўзбек тили давлат тили сифатида қандай ўқитиляпти?

Шубҳасиз, таълимнинг бу босқичида ҳам нутқ ўстириш, ўз фикрини ёзма ва оғзаки шаклда тўғри ва раво баён қилиш кўникмаларини шакллантиришга қаратилган. Шу билан бирга, ҳар қайси олий ўқув юрти муайян йўналиш ва мутахассисликлар бўйича кадр тайёрлар экан, давлат тилини ўқитиш талабаларнинг касбий (ихтисосий) нутқ малакаларини шакллантиришга йўналтирилиши керак.

Ноўзбек гуруҳларда муайян йўналиш бўйича таҳсил олаётган талаба ҳам соҳавий лексикани, ҳам умумистеъмол лексикани етарли даражада ўзлаштирган бўлиши шарт. Аниқроғи ихтисослик бўйича илмий, техникавий, илмий-оммабоп матн ва ҳужжатларни эркин ўқий олиши ва тушуниши, зарур йўриқномалар, сўровномалар, иш қуроллари ва ускуналари, хом ашё маҳсулотлари тавсифларини, ёрлиқ ва ҳужжатларини реклама қилиш,

улар ҳақида ахборот ёзиш малакаларини эгаллаган бўлиши зарур. Бу мақсадни амалга ошириш учун ҳар бир ихтисослик бўйича зарурий лексик минимум, нутқ қолиплари аниқланиши, тизимлаштирилиши, уларни ўқитиш ва фаоллаштириш методикаси ҳар томонлама ишлаб чиқилиши керак.

Маълум бир ихтисосликлар бўйича ноъзбек гуруҳларда давлат тилини ўқитиш масаласига оид илмий тадқиқотлар юзага келди. Чунончи, иқтисодиёт йўналишида³ таҳсил олаётган талабаларнинг ихтисослик нутқини ўстириш муаммоларига бағишланган, шунингдек, тиббиёт йўналишидаги⁴ талабаларнинг касбий нутқини ривожлантириш кўникмаларига бағишланган ишлар яратилди.

Таъкидлаш жоизки, муайян йўналишда ихтисослик атамаларини шакллантиришда энг самарали усуллардан бири ўзбек тили луғат бойлигини (ҳам соҳавий, ҳам умумистеъмол лексикани) систем таҳлил усулининг асосий тушунчаларидан бўлган *луғавий маъновий гуруҳлар* асосида ўргатишдир. Маълумки, луғавий маъновий гуруҳлар деганда, муайян бирлаштирувчи (интеграл) ва фарқловчи (дифференциал) белгилар асосида ташкил топган лексемалар йиғиндиси (тизими) тушунилади⁵. Луғавий маъновий гуруҳларда лексемалар маълум бир умумий белги асосида бир тизимга бирлашган бўлади ва, албатта, у лексемалар фарқловчи белгилари асосида алоҳида лексема табиатига эга бўлади. Бошқача айтганда, луғавий маъновий гуруҳлар лисоний парадигмалар бўлиб, парадигманинг куйидаги ўзига хос белгиларини ўзида мужассамлаштиради:

1. Парадигмадаги битта бирлик эсланганда шу парадигмага кирувчи бошқа аъзолар хотирланиши (эсланиши) лозим.

2. Ҳар бир конкрет нутқ шароитида ўзаро зарур парадигматик муносабатларда турган бирликлардан, яъни парадигма аъзоларидан биттаси танланиши керак.

3. Бир парадигманинг аъзолари ўзаро ўхшашлик билан бирга ҳар бир аъзо иккинчисидан қайсидир бир хусусий белгиси билан фарқланиб туриши лозим.

4. Парадигма аъзолари нутқда бир позиция (мавқе)да келиб, бир-бирини маълум ҳолатларда алмаштира олиши, ўрнини эгаллаши мумкин.

Ҳар қайси тилда, жумладан, ўзбек тилида хилма-хил луғавий маъновий гуруҳлар мавжуд. Тилдаги лексемалар бизнинг онгимизда маълум бир гуруҳлар сифатида яшайди. Масалан, ўсим-

лик номлари, осмон жисмлари номлари, ҳайвон номлари, кийим-кечак номлари, идиш-товоқ номлари ва ҳ.к. Шунингдек, систем тилшуносликда маънодошлик (синонимик), даражаланиш (градуонимик), бутун - қисм (партонимик), тур - жинс (гипонимик) ва шунга ўхшаш маъновий муносабатлар асосида бирлашувчи лексемалар ҳам луғавий маъновий гуруҳ (ЛМГ)лар сифатида эътироф этилади⁶.

Ноўзбек гуруҳларда талабаларнинг ўз соҳаси доирасида эркин, мустақил мулоқотга киришишлари учун ўзбек тилининг луғавий бирликларини юқорида саналган луғавий маъновий гуруҳлар асосида ўргатиш жуда катта самара беради. Чунки талабалар ўрганилаётган ҳар бир янги лексемани тасодифий, узилган ҳолатда эмас, балки, ўзига ўхшаш бошқа лексемалар билан муносабатда эсда сақлаб қоладилар.

Ўзбек тилини давлат тили сифатида ўқитишда лисоний парадигмаларга, луғавий маъновий гуруҳларга асосланиш онглилик, англанганлик тамойилидан фойдаланишни таъминлайди, чунки бундай гуруҳларнинг ҳар қайсиси алоҳида тизим бўлиб, уларнинг таркибий қисмлари ўртасида муайян муносабатлар мавжуд. Талабалар ўзбек тилидаги луғавий бирликларни ўрганишда ана шу муносабатларга алоҳида эътибор қаратадилар. Натижада, бу бирликлар (сўзлар) талабалар хотирасида узоқ вақтгача сақланади ва нутқ вазияти талаб қилганда тезда (юқоридаги англанган муносабат асосида) хотирада қайта тикланади.

**Гулора ЮСУПОВА,
Ажиниёз номидаги НДПИ ўқитувчиси.**

¹ Она тилидан дастур. УЎТ ДТС ва ўқув дастури // Таълим тараққиёти, 1999. 1-махсус сон. 56-57-б.

² Р.Толипова ва б. Ўзбек тилидан дастур (таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун) // Таълим тараққиёти, 1-сон. 262-263-б.

³ М.Қорахўжаева. Нофилологик гуруҳ талабаларининг касбий нутқини феъл асосида шакллантириш методикаси. НДА . Т., 2002.

⁴ Г.Қурбонова. Тиббиёт институтларининг рус гуруҳларида «Ўзбек тили» фанини ўқитиш жараёнида талабаларнинг ихтисосий нутқи устида ишлаш методикаси. НДА, Т., 2000.

⁵ Ҳ.Неъматов, Р.Расулов. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Т.: Ўқитувчи, 1995. 111-б.

⁶ Ўша манба. 103-125-б.

CHET TILINI O'RGATISH MASALALARI

Форс тилини ўргатишда мақолларнинг аҳамияти

Маълумки, мақоллар халқ оғзаки ижодининг энг қисқа ва шу билан бирга сермазмун, энг таъсирли бир шаклидир. Уларда ҳар бир халқнинг донолиги, зеҳни ва донишмандлиги, унинг дунёқараши, ҳаёт фалсафасининг хулосалари ихчам ва маъноли бир шаклда ифодаланади.

Мақол ва маталлар ёшларни тарбиялашда, уларга маънавий озуқа беришда, дунёқарашининг шаклланишида, ахлоқи, онги ва дидини ўстиришда катта аҳамиятга эгадир.

Форс мақолларида Эрон халқининг ижтимоий, тарихий ҳаёт тажрибалари жонли шаклда акс этган. Уларда Эрон халқининг дунёқараши, жамиятга муносабати, миллий анъаналари, урф-одатлари, орзу-умидлари, донолиги, меҳнатсеварлиги, ёмонлик ва жаҳолатга нафрат ҳислари мужассамлангандир. Шу боис бу халқ мақолларини ўрганиш, биринчидан, ушбу халқнинг хулқ-атвори, босиб ўтган тарихий йўлини чуқур билиш учун зарур бўлса, иккинчидан, бу мақолларни ўрганиб, уларга тўғри амал қилиш муҳим ахлоқий ва тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Мақолларнинг ихчамлиги, таъсирчанлиги, панд-насиҳат ва ҳикматларга бойлиги, ҳаётий анъаналарни ўзида акс эттириши, ҳаётнинг турли ҳодисаларига ҳозиржавоблиги сабабли асрлар мобайнида наслдан-наслга, оғиздан-оғизга ўтиб келмоқда.

Мақол ва маталларни илмий жиҳатдан ўрганиш шуни кўрсатдики, уларда бой лексик материаллар, турли грамматик шакллар ва сўз ясалиш усуллари ўз аксини топган.

Шунингдек, мақол ва маталларда лексика ва грамматиканинг архаик шакллари сақланиб қолган. Бу ҳол форс тилини ўрганувчиларга бу тил лексикаси ва грамматикасининг тараққиёти жараёнини тушунишда муҳим аҳамият касб этади. Шу боис ўқувчиларга грамматик ва лексик материални тушунтиришда мақол ва маталлардан ўқув материали сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Масалан, от кесимли гапда **است** *аст* - боғламасининг ишлатилишини тушунтириш ва уни мустаҳкамлаш учун қуйидаги мақоллардан фойдаланиш мумкин:

مهمان عزيز است تا سه روز. Меҳмон уч кунгача азиз.

سخن راست تلخ است. сўз аччиқ бўлади.

يار يار است حساب حساب. Дўст-дўст, ҳисоб-ҳисоб (дўст ўз йўлида, ҳисоб ўз йўлида).

Форс тилида داشتن доштан феълининг ҳозирги замон ўзаги, бошқа феъллардан фарқли ўларок, ҳозирги замон феъли яшада ми ми кўшимчасини қабул қилмайди. Уни тушунтиришда куйидаги мақоллардан фойдаланиш мумкин:

ديوار موش دارد. Деворда сичқон бор,

موش گوش دارد. Сичқоннинг қулоғи бор.

داشتم داشتم حساب نيست. «Бор эди», «бор эди» ҳисобга кирмайди,

دارم دارم حساب است. Ҳозир бори ҳисобга киради.

هر که زر دارد زور دارد. Кимнинг зари (олтини) бўлса, зўри (кучи) бўлади.

Маълумки, форс тилида изофа ва изофали бирикмалар, хусусан, изофа имлосини ўргатиш талаба ва ўқувчиларга бир мунча қийинчилик туғдиради. Изофани ўзлаштиришда мақол ва маталлардан фойдаланиш яхши натижа беради ва материални ўзлаштиришни осонлаштиради:

كوزه نو آب خنک. Янги кўзанинг суви - совуқ.

چراغ دروغ بي فروغ است. Ёлғон чирогнинг ёруғи бўлмайди.

ارمغان مور پای ملخ است. Чумолига мукофот - чигиртканинг оёғи.

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, биринчи мақолда изофий бирикмадаги аниқланмиш сўз қисқа унли билан тугагани учун изофа *йе* шаклида (*кузе-йе*), иккинчи бирикмада аниқланмиш ундош билан тугагани учун изофа *э* шаклида (*чероф-э*) ва учинчи мақолда аниқланмиш чўзиқ унли билан тугагани учун изофа *йе* шаклида (*по-йе*) талаффуз этилади.

Ушбу мақолларни ёд олиб ўзлаштирган талаба ёки ўқувчи изофа қоидаларига риоя қилган ҳолда уларни талаффуз қилади

ва хатоликка йўл қўймайди. Шу йўсинда изофа ва изофали бирикмалар ўзлаштирилиб борилади. Кейинги дарсларда синтаксисга оид тил материалларини тушунтиришда ва уларни мустаҳкамлашда ўқитувчи материалга мос мақоллар танлаб ўқув жараёнига тадбиқ этиб бориши мақсадга мувофиқдир.

Мақол ва маталларни тушунтириш ва ўзлаштиришда уларнинг ўзбек тилида мавжуд бўлган эквиваленти билан қиёслаш мақолларнинг моҳияти ва уларнинг мазмунини чуқур тушуниб олиш имконини беради.

Форс ва ўзбек тилларида айна бир маъно ва бир шаклга эга бўлган мақол ва маталлар анчагина. Масалан:

گل بی خار نمی شود. *Тиконсиз гул бўлмас.*

از حلواگفتن دهان شیرین نگردد. *Ҳолва деган билан оғиз ширин бўлмайди.*

هر چه در دیک است به چمچه می آید. *Қозонда бори чўмичга чиқади.*

پنج انگشت برابر نیست. *Беш қўл (бармоқ) баробар эмас.*

Хуллас, ҳар бир дарсда ўқувчи ва талабалар маълум миқдорда мақол ва маталларни ёдлаб борсалар, биринчидан, уларнинг сўз бойлиги ошади, иккинчидан, грамматик материалларни мустаҳкамлаб бориш имкони туғилади. Шунингдек, мақол ва маталлардаги сўз ва бирикмаларни тўғри ва чиройли талаффуз қилиш ўқувчиларда форс тили орфоэпик меъёрларини ўзлаштириш имконини беради.

Малик АБДУСАМАТОВ,
Тошкент Давлат шарқшунослик институтининг доценти,
филология фанлари номзоди.

AMALIY FOYDALANISH UCHUN

Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп

(А.Навоийга бағишланган кеча сценарийси)

Мактаб зали дид билан безатилган. Алишер Навоий ҳикматлари, шоир ҳақида буюк инсонларнинг доно сўзлари, аллома таваллудининг 565 йиллигига бағишланган деворий газеталар, гуллар залга байрамона тус берган.

Саҳна марказига Алишер Навоий портрети қўйилган. Залнинг бир томонида - ўқувчиларнинг улуғ шоирга бағишланган ижодий ишлари, иккинчи томонда - асарларига чизган расмлари ва ҳоказолар.

Турғун Алиматов тамбурда ижро этган «Сегоҳ» халқ куйи таралади.

Саҳнага адабий кечанинг раҳбари бўлмиш ўқитувчи чиқади.

Ўқитувчи: Ассалому алайкум, ҳурматли меҳмонлар, ҳамкасблар ва ўқувчилар!

Ҳар йили 9 февраль куни бутун Ўзбекистонимиз бўйлаб анъанага айланган катта байрам тантанаси кезади.

Мана, мактабимизда ҳам байрам шодиёнаси бошланди.

Тафаккур оламининг сўз сеҳргари, ғазал мулкининг султони, шеърятнинг порлоқ қуёши, ўзбек адабий тилини жаҳоншумул юксакликка кўтарган жаҳон адабиётининг юксак санъаткори, улуғ донишманд, давлат арбоби, олим, ўз даврининг маданий ҳаётига раҳбар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомий, ажойиб мураббий ва устоз, буюк аллома, маънавий бойлиги билан жаҳонга танилган бобомиз Ҳазрат Низомиддин Мир Алишер Навоий таваллудининг 565 йиллигига бағишланган адабий кечамизни тинглаб, томоша қилинг.

(Куй оҳиста давом этади.)

Саҳнага байрамона миллий либосда адабий кечани олиб боровчи қиз ва йигит чиқиб келадилар.

Қиз: Ассалому алайкум, ҳурматли меҳмонлар, устозлар ва мактабдошлар!

Йигит: Ассалому алайкум, шеърият мулкининг султони бўлмиш Алишер Навоий ихлосмандлари!

*Қиз: Куйлаганди беш аср бурун
Халқни, ҳақни, ишқни бу инсон,
Юраги ҳам эркин, ёруғ кун
Дарди билан тепарди ҳар он.*

*Йигит: Ассалом, Навоий! - дейди ёш авлод
Олқишлайди халқи бахтиёр:
Шоир, арзир қилсанг ифтихор,
Сўзинг янграр, кўнгилларда ёд¹.*

Қиз: Алишер дунёга келганда отаси хизматда эди. Суюнчига тоғаси Али боради.

Йигит: Суюнчи берасиз, почча, хушхабар олиб келдим, Олло таоло сизга фарзанд ато қилди, ўғил! Бугун сахар вақти опамизнинг кўзлари ёриди, - деди Али.

Қиз: Фиёсиддин азбаройи хурсандлигидан ўрнидан туриб кетди. Фиёсиддин дарров белидаги олтин билан зийнатланган сербезак камарини ечиб Алининг белига тақди.

Йигит: Фиёсиддин қайниси Алини яхши кўрар эди. Унинг хушхулқ, хуштаъб йигит экани, шеър ёзиш ва чолғучилик маҳорати, хаттотлиги, ўз мақсадлари йўлидаги ихлос ва садоқати Фиёсиддинга, айниқса, маъқул эди.

Қиз: Раҳмат, сиздан гоят миннатдорман, иним-деди Фиёсиддин. - Жиянингизни сизнинг номингиз билан атаймиз. Сиздек шоир, фозил одам бўлсин. Ёнига шер деб ҳам кўшамиз. Шердек қудратли, жасур бўлиб ўссин. Фарзандимизнинг номи Алишер бўлади.

Йигит: Бу воқеа Ҳижратнинг 844 йили рамазон ойининг 17 кунига содир бўлди. Милод ҳисобида эса 1441 йилнинг 9 феврал эди².

Қиз: Оила муҳити Алишер болалигидаёқ унда адабиётга зўр ҳавас уйғотган эди. Алишернинг ота-онаси маърифатпарвар кишилар, адабиёт ва санъат шинавандалари эдилар. Унинг тоғалари Мир Сайид (тахаллуси Қобулий) ва Муҳаммад Али (тахаллуси Фарибий) ҳам қобилиятли шоир эдилар.

Йигит: Алишерни 4-5 ёшларида мактабга бердилар. У Ҳусайн Бойқаро билан бирга ўқиди. Тарих, адабиёт, ҳуснихат ва бошқа фанлар билан жиддий шуғуллана бошлади. Мактабда Саъдий

Шерозийнинг «Гулистон», «Бўстон», Фаридиддин Атторнинг эса «Мантиқ ут-тайр» («Қушлар тили») асарини зўр иштиёқ билан қайта-қайта ўқир ва ёд олар эди.

Қиз: Алишер 7-8 ёшларида шеър ёза бошлади. У ёшлигидаёқ кўпгина олим, шоир ва санъаткорлар билан танишган эди. Навоийнинг ўзи кекса шоир Миршоҳий билан хат ёзишиб турганини айтади. 10-12 ёшли Алишернинг кекса шоир билан хат ёзишиши унинг зўр қобилият эгаси эканини кўрсатади. Навоий болалик чоғида шоир Лутфий анча қариб қолган эди. У Мавлоно Лутфийни ўз устози деб билар эди. Лутфий ёш Алишернинг қобилиятига қизиқди, истеъдодига юксак баҳо берди.

Йигит: 1465 йилда Навоийнинг шеърлари биринчи марта мухлислар томонидан девон қилиб тузилди. Бу китоб «Илк девон» деб аталади.

Навоий 1470-1476 йилларда биринчи девони «Бадойи ул-бидоя» («Бадийлик ибтидоси»)ни, 1476-1483 йилларда иккинчи девони «Наводир ун-ниҳоя» («Ниҳоясиз нодирликлар») ни тузди.

Қиз: Алишер Навоийнинг кичик шеърли туридан тортиб, катта асарларигача олам-олам маъноларни ифодалагани унинг буюк мутафаккир эканлигидан далолат эди.

Йигит: Навоий кичик ҳажмдаги асарларида асосан ўз фикр-мулоҳазалари, ҳис-туйғуларини батафсил ифодалаб ўз хулосасини баён қилган. У кўплаб рубоий, туюқ, қитъа, луғз, фардлар ёзган.

Қиз: Навоий ҳаётни, инсонни жонидан ортиқ севарди ва инсоннинг бахтиёр яшашини орзу қиларди.

Унинг қуйидаги рубоийсида ҳаётга, инсонга бўлган муҳаббатни моҳирона тасвирланган:

*Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сандин сени кўп севармен, эй умри азиз
Ҳар неники севмак ондин ортуқ, бўлмас,
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз³.*

Йигит: Навоий ажойиб қитъалар ҳам яратган. У қуйидаги қитъа-асида дунёни киши бир кириб, чиқиб кетадиган уйга ўхшатган. Мана шу уйдан қайғули аҳволда чиқиб кетмаслик керак. Керакли ишларни бажармасдан кетиш ҳаммомга кириб, чўмилмасдан чиқиш билан тенг, дейди у:

*Камол эт касбким, олам уйидин,
Сенга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.*

*Жаҳондин нотаом ўтмак, бияйних
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ⁴.*

Қиз: Алишер Навоий ажойиб, мафтункор ғазаллар ёзиб, ўз халқининг қалбидан чуқур жой олган шеърят мулкининг султони-дир.

Йигит: Унинг шеъряти 45 минг мисрага яқин ўзбек тилидаги шеърларини ўз ичига олган «Ҳазойин ул-маоний» ва 12 минг мисрадан зиёд форс-тожик тилидаги шеърларини ўз ичига олган «Девони Фоний»ни ташкил қилади.

Қиз: Навоий лирикасининг бош қаҳрамони шоирнинг ўзидир. Шоир чин севги ва садоқатни улуғлайди, золим, риёкор, жоҳил кишиларни қоралайди, маърифатпарварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик ғояларини илгари суради.

Йигит: Энди навбатни ғазалхонликка берамиз.

(Залда магнит тасмасига ёзилган мумтоз куй оҳиста парвоз этади).

1-ўқувчи:

*Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландонимға айт.
Буки лаъли ҳасратидин қон ютармен дам-бадам,
Базми айш ичра лаболаб бода ошомимға айт.
Ком талху бода захру ашк рангин бўлганин,
Лафзи ширин, лаъли рангин, шўхи худкомимға айт.
Шоми ҳижрон рўзгоринг тийра нечун қилди деб,
Сўрмағил бу сўзни мендин, субҳи йўқ шолимға айт.
Ул пари ҳажринда нанггу номким, такр айладим,
Кўнгул отлиғ ҳажр водисинда бадномимға айт.
Эй кароматгўй, ишим оғози худ исьён эди,
Шамъи раҳмат партави етгайму анжомимға айт.
Йўқ Навоий бедилороми ғам ичра, эй рафиқ,
Ҳолини зинҳорким, кўрсанг дилоромимға айт⁵.*

Йигит: Ҳар биримизни, албатта, Навоийнинг шахсий ҳаёти қизиқтиради ва ўз-ўзидан савол туғилади: «Ҳаётда Навоийнинг севгилиси бўлганми?» Бу саволга шоирнинг «Эй дўстлар» ра-дифли ғазалидан жавоб топамиз. Лекин афсуски, севгилиси ҳақида бизда маълумот йўқ. *(У қуйидаги ғазални куй жўрлигида ёддан ўқийди).*

2-ўқувчи: Ёрдин ҳижрон чекар ушшоқи зор, э дўстлар,
Нега тортай ҳажр чун йўқ менда ёр, э дўстлар.

Ёр ишқин асрағил пинҳон дебон саъй этмангиз,
Ваҳ, не навъ этгум йўқ ишқин ошқор, э дўстлар.
Ишқ бирла гар биров лофи вафою меҳр урар,
Ишвагарлар аҳдуға йўқ эътибор, э дўстлар.
Айламанг бекаслигимни таън бир кун бор эди,
Манда ҳам бир нозанин чобуксувор, э дўстлар.
Ёрсиз вайронда қон йиғлармен, охир сиз қилинг,
Ёр бирла гашти боғу лолазор, эй дўстлар.
Ёрсиз ифрот ила гар йиғласам, айб этмангиз,
Ким эрур бу иш менга беихтиёр, э дўстлар.
Дўстлуғ айлаб тутунг гаҳ-гаҳ лабо-лаб жомким,
Қасди жон қилмиш манга дарди хумор, э дўстлар.
Май ичингим, даҳр эли ичра кўп истаб топмадук
Аҳду паймонида бўлгон устивор, э дўстлар.
Ёрингиз васлин ғанимат айлабон шукр айлангиз,
Ким Навоий бўлди бекасликда зор, эй дўстлар⁶.

(Хушовоз ҳофиза Матлуба Дадабоева ижросида Навоий газа-ли билан айтиладиган «Ўлмасун» кўшиғи магнитофон орқали эшиттирилади, бунга сахнада раққоса қиз ўйинга тушади).

Қиз: Навоий 1460-йилларнинг иккинчи ярмидан то 1469 йил-гача Самарқандда яшади, Самарқанд мадрасаларига қатнади. Замонасининг машҳур олими Фазлуллоҳ Абуллайс Алишерга таълим берди ва уни ўзининг фарзанди деб ҳисоблади.

Йигит: 1469 йил бошларида Абусаид Эронни эгаллаш учун олиб борган жангда енгилади ва ўлдирилади. Ҳусайн Бойқаро Ҳиротга кириб, тахтни эгаллагач, Навоий Ҳиротга қайтиб келиш-га мажбур бўлади.

Навоийдек обрўли ва тадбирли кишиларга муҳтож бўлган Ҳусайн Бойқаро Навоийни саройга чақириб, унга муҳрдорлик вазифасини топширади.

Қиз: 1472 йилда Ҳусайн Бойқаро Навоийни вазирлик вазифа-сига тайинлади. Навоий вазирлик даврида ва ундан кейин ҳам мамлакатнинг тинчлиги, осойишталиги учун курашди. Айниқса, у ободончилик ва маданий ҳаёт соҳасида катта хизмат қилди.

Йигит: Навоий илм ва санъат аҳлининг ҳомийси, мададкори ва устози эди. Жумладан, Шарқнинг буюк рассоми Камолиддин Беҳзод Навоийнинг истеъдодли шогирдларидан бири эди.

Қиз: Алишер Навоий хаттотлик ва китобат иши ривожига ҳам буюк ҳисса қўшди. Унинг ташаббуси ва ҳомийлигида қатор ис-

теъдодли хаттотлар фаолият кўрсатдилар. Шулардан, Султонали Машҳадий Ҳирот хаттотлик мактабининг раҳбари, Алишер Навоийнинг шахсий котибларидан бири бўлган.

Йигит: Хондамир Навоийнинг марҳамати туфайли йирик тарихчи сифатида шуҳрат қозонди.

Қиз: Буюк тарихчи Мирхондга Навоий ҳомийлик ва устозлик қилган.

Йигит: Алишер Навоийнинг моддий ва маънавий ёрдамидан баҳраманд бўлиб ўсган адиблар орасида Бадриддин Ҳилолий, Камолiddин Биноий, Мавлоно Осафий, Зайниддин Маҳмуд Восифий каби ўнлаб форс-тожик адиблари бор эди.

Қиз: Хамсачилик Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида адабий анъана бўлиб келган, лекин ҳар ким ҳам хамса ёзиш уддасидан чиқа олмаган.

Алишер Навоий бир неча йиллик тайёргарликдан сўнг 1483 йилда хамса ёзишга киришди. Шоир қисқа вақт ичида, 1483-1485 йилларда 51.230 мисрадан ташкил топган беш дoston яратиб, буюк хамсанавислар - Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Абдураҳмон Жомий қаторидан ўрин олди.

Қиз: Навоий ўз даврининг атоқли адабиётшуносидир. Шоир 1491 йили «Мажолис ун-нафоис» («Гўзал мажлислар») тазкирасини биринчи марта тузди. 1497-98 йилларда унинг иккинчи, қайтадан ишланган нусхасини яратди ва бу билан ўзбек тазкирачилигига асос солди. Мазкур тазкира адабиёт тарихини ўрганишга ёрдам беради.

Йигит: Навоийнинг «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») асари умрининг охирларида яратилган асардир. Бу асар ўтмиш адабиётшунослигининг муҳим ёдгорликларидан бири бўлиб, у мумтоз шеърятнинг асосий вазн тури бўлган арузга бағишланган асардир.

Қиз: Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг асосчиси бўлиб, унинг равнақи учун курашган олимдир. Шоир ўзбек ёзувчиларини ўз она тилини мукамал билиш ва эгаллашга, унинг хазиналарини очиш ва бадиий шу тилда асарлар ёзишга ундаб, маслаҳатлар берди.

Алишер Навоий 1499 йилда «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») ни ёзди. Бу асарда у турк (эски ўзбек) тили билан форс-тожик тилини бир-бирига чоғиштириш асосида турк тилининг ҳам бой тил эканлигини ва бадиий асарлар яратиш учун кенг имкониятлари борлигини исботлаб берди.

Йигит: Навоий 1499 йилда «Лисон ут-тайр» («Куш тили») достонини яратди. Унда Ўрта аср Шарқ мутафаккирларини асрлар давомида ўйлантириб келган инсон ва табиат моҳиятига доир мураккаб фалсафий масалалар мушоҳада этилган. Шоир достонда инсоннинг маънавий камолотга эришиш йўлини қушлар бошидан кечирган рамзий саргузаштлари мисолида моҳирона тасвирлаб берган.

Қиз: Навоийнинг устози ва дўсти Абдурахмон Жомий энг саҳиҳ, энг мўтабар ҳадислардан қирқтасини танлаб олиб, насрий ва назмий тартибда форс тилида «Чил ҳадис» (қирқта) шеър тўртлик ёзган.

Алишер Навоийга бу асар жуда маъқул бўлди ва устоз Жомийдан рухсат олиб, шу қирқ тўртликни форс тилидан ўзбек тилига таржима қилди. Натижада Навоийнинг «Арбаъин» («Қирқ ҳадис») шеърий асари юзага келди.

Бу асарни мустақиллигимиз шарофати билан ўқишга ва ундан олам-олам баҳра олишга муяссар бўлдик.

Йигит: Навоий ўз асарларида оналарни гоят баланд қадрламоққа чақиради. «Қирқ ҳадис»да ҳам Навоий жаннат боғлари оналар оёғи остида экани ҳақида бундай деб ёзган:

*Оналарнинг оёғи остидадур,
Равзайи жаннату жинон боғи,
Равза боғи висолин истар эсанг,
Бўл анонинг оёғи туфроғи⁷.*

Қиз: Алишер Навоий умрининг охирларида битган асарларидан бири - «Муножот»дир.

«Муножот» Аллоҳдан нажот тилаб илтижо этмак, демакдир. Улуғ шоир мазкур асарида ўзининг бутун ижодий ва ҳаётий йўлига яқун ясайди, яратгувчига дил изҳори билан мурожаат қилади. Навоий тили унда ўзининг бутун қудрати, бутун нафосати ила намоён. Бу тил тафаккур тили, ҳис-ҳаяжон тилидир.

Йигит: «Муножот» - Навоий эзгу ниятларининг, самимий интилишларининг самараси ўлароқ, моҳиятан келажак авлодларга қарата битилган асар. Унда мутафаккир шоир инсон зотини ўзлигини англашга, маънавий камолот, инсоннинг саломатлиги, юксак мақсадлар сари интилишга даъват этади, бу йўлда тўсқинлик қилувчи жамики иллатларга берилмасликка чақиради.⁸

(Залда магнит тасмасига ёзилган «Муножот» куйи янграйди. У секин-аста пасайиб, бир ўқувчи Абдулла Ориповнинг «Муно-

жот»ни тинглаб» шеърини ифодали ёд ўқийди).

Қиз: Алишер Навоийнинг 1500 йилнинг охирларида ёзган «Маҳбуб ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») асари сеvimли шоиримиз ижодининг сўнгги нуқтаси бўлди.

Ҳазрат Навоий бу асарида ҳаётдан олган тажрибаларига, таассуротларига, ўзининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларига яқун яшаш, турли ижтимоий табақа ва гуруҳларни тасниф ва таъриф қилиб, уларнинг бурчи ҳамда вазифаларини ёритиш, айримларининг фаолияти, хатти-ҳаракати ва хулқ-атворидаги иллатларни фoш этиб, уларни яхшиликка йўллаш мақсадини ўз олдига қўяди.

Бу асар ўзига хос бир насиҳатномадир.

Йигит: 1501 йилнинг 3 январиди буюк шоир, олим, аллома, донишманд, мутафаккир ва халқининг энг сеvimли фарзанди Алишер Навоий ҳазратлари фоний дунёдан абадий кўз юмди.

Қиз: Бутун Ҳирот қаттиқ мотам тутди. Кўп шоирлар, тарихчилар Навоийнинг хотирасига бағишлаб асарлар ёздилар.

Йигит: Буюк шоиримиз Алишер Навоий хотирасини абадийлаштириш ишлари, асосан, унинг 500 йиллик таваллудига тайёргарлик арафасида амалга оширилди.

Ҳукуматимиз 1941 йилда Алишер Навоий таваллудига 500 йил тўлишини кенг нишонлаш ҳақида қарор қабул қилди.

Қиз: Республикамиз пойтахтининг энг катта кўчаларидан бирига Навоий номи қўйилди, бу кўчада Навоий ҳайкали ўрнатилди. Республикамиз опера театри, Давлат кутубхонаси, Самарқанд университети, шаҳар, мактаб, маданият муассасалари, Давлат музейи, миллий боғ, хиёбонлар, метро ва бошқа кўпгина жойларга улуғ шоир Навоий номи берилди.

Йигит: Навоий асарлари нашр этилди. Кўпгина қардош ва жаҳон тилларига таржима қилинди, илмий ишлар ва тадқиқотлар яратилди.

Қиз: Ёзувчи Ойбек «Навоий» романини ёзиб, Навоийни ҳар биримизнинг хонадонимизга олиб кирди. Уйғун ва Иззат Султон «Алишер Навоий» драмасини ёзишди, натижада Навоий сиймоси саҳнада жонланди. Шу драма асосида киносценарий ёзилиб, Навоий тимсоли кино экранида жонланди.

Йигит: Навоий дostonлари асосида «Фарҳод ва Ширин» мусиқали драмаси, «Лайли ва Мажнун» операси, «Меҳр ва Сухайл» балети, «Дилором» операси ўзбек театр санъатининг энг яхши асарларига айланди.

Қиз: 1957 йилдан бошлаб, ҳар йили Алишер Навоийнинг ту-

гилган куни - 9 февралда анъанавий илмий анжуман ўтказилиши одатий тусга айланди.

Йигит: Таниқли режиссёр Мақсуд Юнусов Ойбекнинг «Навоий» романи асосида 9 қисмдан иборат видеофильм яратиб, бутун томошабинлар олқишига сазовор бўлди.

Навоийга атаб шоирлар шеър ва дostonлар ёзишди, рассомлар Навоий сиймосини чизишди, ҳайкалтарошлар эса Навоий ҳайкалини яратишди.

Қиз: 1991 йил Ўзбекистонда Навоий йили деб аталди. Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллигига атаб Давлат банки бир сўмлик эсдалик тангани муомалага чиқарди.

Ҳукуматимиз Алишер Навоий номидаги Республика Давлат мукофотини таъсис этди.

Йигит: Пойтахтимизда Алишер Навоий номи миллий боғ яратилиб, у ерда Навоий ҳайкали қад кўтарди.

«Фан» нашриёти Навоийнинг 20 жилдли тўла асарлар тўпламини ўзбек тилида нашр этди.

Самарқандда Алишер Навоий яшаган ва ўқиган Абуллайсий гузари ободонлаштирилди, Навоий уй-музеи ташкил қилинди.

Қиз: Алишер Навоий ниҳоятда камтар, ширин сўз, саховатли, меҳрибон, юрт тинчлиги қайғуси билан яшаган, халқини жонидан ҳам ортиқ севган комил инсон бўлган. Шунинг учун халқ Навоий ҳазратларини севиб, у ҳақда турли ривоятлар тўқиган.

(«Одами эрсанг...» халқ ривояти асосида сахна кўриниши).

Ўқувчи: Шоир Мир Алишер Навоийнинг ёши бир жойга етганда, кўнгли ҳажга боришни истаб қолибди. Юрт султони, дўсти Хусайн Бойқаро билан хайрлашиб кетиш мақсадида унинг ҳузурига келибди ва мақсадини унга тушунтирибди.

(Парда очилади).

Хусайн Бойқаро: Сиз ҳажга бориб келган кишилардан кўпроқ савоб ишлар қилган мўътабар зотсиз.

Алишер Навоий: Ахир...

Хусайн Бойқаро: Дўстим, ҳозир вақти эмас, тушунинг.

Ўқувчи: Орадан бир йил ўтибди. Мир Алишер яна ҳажга кетиш ҳаракатига тушибди. Сафари олдидан дўсти Султон Хусайн билан кўришиш учун саройга келибди.

Навоий: Дўстим, сиз билан хайрлашиш учун келдим.

Хусайн Бойқаро: Дўстим, юртимиз нотинч, улус орасида норозиликлар кучайиб кетмоқда. Сизсиз улусни бошқариш қийин. Аёнларга ишониб бўлмайдди, пайимни қирқиш мақсадида бўлади.

Дўст деб билсангиз, мени ёлғиз ташлаб ҳеч қаяққа кетмангиз.

Ўқувчи: Ҳазрати Алишер Навоий нима дейишни билмабди. Ҳажга жўнаб кетаверай деса, юртнинг султони, ёшлиқдан бирга ўсган дўсти «Борманг», деб қаршисида туриб ялиниб - ёлворяпти. Шоир бу гал ҳам сафардан қолибди.

Навоий: *Майли, келаси йил Наврўзи оламда, албатта, сафарга отланаман.*

(Парда ёпилади).

Ўқувчи: Бу орада қиш чиқиб, баҳор сепини ёйиб кириб келибди. Ҳамма ёқни Наврўзи олам эгаллабди. Навоий, Султон жавоб берса ҳам, бермаса ҳам албатта жўнаб кетаман. Кетиш олдидан дўстим билан хайрлашай, яна хафа бўлиб қолмасин, деб Хусайн Бойқаро ҳузурига келибди ва яна мақсадини унга тунтирибди.

(Парда очилади).

Навоий: *Наврўзи олам мўътабар кунда мен ҳаж сафарига отландим. Хайрлашай, деб ҳузурингизга келдим.*

Хусайн Бойқаро: *Жўнашингиз аниқми?*

Алишер Навоий: *Ҳа, бу гал сафардан мени ҳеч ким қайтара олмайди. Ҳатто сиздек азиз дўстиму юрт султони ҳам.*

Хусайн Бойқаро: *Ундай бўлса мен розиман. Майли, дўстим, ҳажга борсангиз бора қолинг. Менинг учун ҳам зиёрат қилинг. Зиёратингиз қабул бўлсин. Илоҳо омин. Кетишингизни ҳеч ким билмасин, тунда яширинча йўлга отланинг.*

(Парда ёпилади).

Ўқувчи: Алишер Навоий дўсти билан хайрлашиб, уйига қараб жўнади. Кўчасининг бошига етай деганда унга бир йигит ҳамроҳ бўлади.

(Парда очилади).

Ҳамроҳ йигит: *Ассалому алайкум! Сиз ҳам ўша ёққами?*

Алишер Навоий: *Ўша ёғингиз қаёқ?*

Ҳамроҳ йигит: *Қаёқ бўларди, Алишер Навоий ҳазратларининг уйига-да. Мен қишлоқда тураман. Ўтин териб сотиб кун кўраман. Эшитишимча, Алишер Навоий деган киши машхур шоир, подшоликнинг каттаси бўлса ҳам, биздақа ғариб-бечораларга нафи кўп тегиб турар экан. Шу кишидан паноҳ излаб бу ерларга келдим. Энди билсам, бу ерга келиб хато қилибман.*

Алишер Навоий: *Нега?*

Ҳамроҳ йигит: *Э, сиз сўраманг, мен айтмай. Ҳали эшитмадингизми? Шоиримизнинг ҳажга боргилари келиб қолибди. Билмадим, бу ёғи нима бўларкин?*

(Парда ёпилади).

Ўқувчи: Алишер Навоий йигит билан гаплашиб уйига етиб қолганини пайқамай қолибди. Не кўз билан кўрсинки, ҳовлиси одамга тўлиб кетибди. Бу ерда шоирлару ҳофизлар, машшоқлару хаттотлар, китоб битарлару тоштарошлар, наққошлару мунаққидлар сингари дўстларидан ташқари, нонвою ошпазлар, боғбону темирчилар, аравакашлару ҳаммоллар, хуллас, шоирни билган, таниган борки, ҳаммаси ҳозир нозир эмиш.

(Парда очилади).

Ҳозир бўлганлардан бири: Ана, ҳазратнинг ўзлари келиб қолдилар!

(Ҳалиги йигит ҳамроҳи Алишер Навоий эканлигини билиб, ҳайратдан ёқасини ушлаб қолади).

Алишер Навоий: Тинчликми ўзи?

Алишер Навоийнинг шогирди: Тинчликка-ку, тинчлик.

Алишер Навоий: Бўлмаса бунчалик кўп кишиларнинг шоир кулбасига ташриф буюриши ва алар юзига ташвиш аломатлари соя солишининг боиси не?

Шогирди: Буни аларнинг ўзларидан сўрасангиз.

Ҳозир бўлганлардан бири: Бизни ташлаб сафар ихтиёр қилганингиз ҳақида миш-мишлар тўғрими, ҳазратим?

(Навоий бошини эгиб, сукут сақлаганича туриб қолади).

Шогирдларидан бири: Халойиқ, эшитмадим демангиз, эшитмаганингиз бўлса, эшитинг, ҳазратим эртага тонг саҳарлаб дўст-ошноларига ҳам билдирмай сафарга жўнаб кетмоқчилар.

(Ҳамма томондан шов-шув кўтарилади).

Бир киши: Ҳазратимни бу йўлдан қайтармоқ лозим. Уларсиз ҳолимиз не кечади?

Иккинчи киши: Нима бўларди, юрт тинчлиги бузилиб, яна ноҳақ қон тўкишлар бошланади.

Бинойи: Ҳазрат, сафар ихтиёрини тарк этинг. Сизсиз ҳолимиз забун бўлади: ариқлар қазилиши, бинолар қурилиши тўхтаб қолади. Эл боши ғалаён, тўс-тўполондан чиқмайди.

Кекса темирчи: Улус масжид деса, масжид солдирдингиз, мадраса деса мадраса қурдирдингиз. Сиз бино қилдирган бу ҳаммомлар, кўприklar, ариқлар, ҳовузлар, боғу роғлар, кутубхоналар савобнинг ўрнини босолмайдими?

Дехқон бобо: Сиз етимларга - ота, уйсизларга - уй, сувсизларга - сув бердингиз, сизнинг раҳм-шафқат, мурувватингиздан одамларгина эмас, жонивор, ҳатто ҳашаротлар ҳам баҳраманд-

дирлар. Шунинг ўзи савоб.

Яна бири: Тўғри айтдингиз, отахон!

Деҳқон бобо ҳақ гапни айтдилар. Ахир ўзингиз:

Одабий эрсанг, демагил одами,

Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами,

демаганмидингиз?! Ҳа, сиз ўзингизга сафар ихтиёр қилган бўлсангиз, улус буни кечиктириш ё қолдиришингизни ўтинади.

Алишер Навоий: Юртимнинг тинчлиги, халқимнинг фаровонлиги мен учун азиздир. Мен розиман.

Сиз, ҳурматли ҳамроҳим, энди менга фарзандсиз. Қани кулбага марҳамат.⁹

(Парда ёпилади).

Қиз: Улкан шоир Алишер Навоийнинг асарларини ўқир эканмиз, у бамисоли панднома, одобномага ўхшайди.

Йигит: У ўз ноёб ва бебаҳо асарлари орқали бизни имонли, ватанпарвар, инсонпарвар комил инсон бўлишга чақиради.

(Созанда Турғун Алиматов танбурда ижро этган «Гиря» куйи зал узра оҳиста таралади).

Ўқитувчи: Жўшқин қалб, гўзал дид, чуқур мушоҳада, фалсафий тафаккур эгаси, маънавияти бой, ахлоқан пок, камтар ҳамда сўз дурдоналарининг заргари бўлган қалам соҳибигина умрбоқий асарлар ёзиб, ўз ўқувчиларига тақдим этади. Бундайлар ўзларининг сермазмун ҳаёт йўлларини асрлардан асрларга хабар берувчи бетакрор истеъдодлари билан ўз халқини оламга танитади, обрў-эътиборини баланд тоғ чўққиларига кўтаради.

Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,

Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.

Ақл ва маъно тимсолининг нодир ифодаси бўлган бу ажойиб сўзлар Алишер Навоийнинг ижод йўлини белгилади, халқимиз қалбига сўнмас нур бўлиб кирди ва инсонларни ҳаёт бўстони-дан гуллар теришга чақирди.

Абадият билан қай сўз эгизак,

Балки яхши орзу, яхши ниятдир?

Мангулик англолар, Навоий десак,

Навоийнинг ўзи Абадиятдир¹⁰.

Гулжамила АЪЗАМХЎЖАЕВА,
Тошкент шаҳар Юнусобод туманидаги 105-ўрта
мактаб ўқитувчиси, Халқ таълими аълочиси.

-
- ¹ Ойбек. Созим. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 158-б.
  - ² Азиз Қаюмов. Алишер Навоий. Т., 1976, 6-б.
  - ³ Алишер Навоий шеърятдан. Т., 1977, 84-б.
  - ⁴ Ўша китоб. 78-б.
  - ⁵ Ўша китоб. 59-б.
  - ⁶ Ўша китоб. 23-б.
  - ⁷ Алишер Навоий. Арбаъин. Т.: «Мерос» нашриёти, 1991. 15-б.
  - ⁸ Алишер Навоий. Муножот. Сўзбоши муаллифи Суйима Фаниева. Т.: Шарқ, 1991. 3-6-бетлар.
  - ⁹ Тўловчи: Маматқул Жўраев. Эл деса Навоийни. Т.: Чўлпон, 1991. 79-82-б.
  - ¹⁰ Абдулла Орипов. Адолат кўзгуси. Т.: «Адолат», 2005. 54-б.
-
- ■ —

Журналдан кўчириб босилганда “Тил ва адабиёт таълими”дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг тахририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Тахририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмахонага 16.01.2006 да топширилди. Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз формати 60x84 ¹/₁₆. Шартли босма табағи 9,76. Шартли табағи 4,65. Нашриёт ҳисоб табағи 5,14. Адади   дан кўпроқ нусха.
Буюртма №   . Баҳоси эркин нархда.

Журнал индекси: 872

**МЧЖ "Maxi gap plus" босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент ш., Хўжаев кўчаси, 2-уй.**